

Kontagintza (II)

Pako SUDUPE

4. ELEBERRIAK

4.1. GAZTEENTZAKO ELEBERRIAK

Atal honen sarrerakoan alpatu dugu 1955ean sortu zela UNESCOren babesean International Board on Books for Young People (IBBY) erakundea, haurrentzako liburuak eta horien inguruko sustapena eta ikerketa bultzatzeko. J.A. Loidik urte horretan bertan kaleratu zuen *Amabost egun Urgain'en* polizi nobela, bide-irekitzaile gertatu zena euskal literaturan, euskal polizia-nobelei hasiera eman baitzuen. 1961ean katalanera itzuli eta argitaratu zuten. Ez dakigu gazteentzako euskal irakurgaila eskaini nahian sortu zuen idazleak, baina, nik uste, egokia izan dela liburu hori gazte literaturarako berreskuratzea. 1958an kaleratu zuen A. Anabitartek *Poli* gazte abenturen eleberria, eta horrela bidea ireki zion beste eleberri sail bati.

4.1.1. J.A. Loidi: *Amabost egun Urgain'en*

Kritikari gehienek onartu dute esku ona erakutsi zuela J.A. Loidik lehen euskal polizia-eleberria taxutzean, baliabide estilistikoak ondo erabili zituela, jakin izan zuela informazioa zatikatzen eta ezkututzen edo atzeratzen, eta pertsonaia sinesgarriak sortu zituela, bereziki, Garaldi detektibea. Badago, haatik, semantikari dagokionez, nobelan ageri den mundu-ikuskerari buruz, polemikatxo bat kritikarien artean. Honela planteatzen da eztabaida: zenbateraino atxiki zitzalon J.A. Loidi Tx. Agirreren parametroei, eta zenbateraino hautsi zuen harekin eta bidea ireki Txillardegiren eleberrigintzari, tradizio-hausturari?

Lehen argitalpenari sarrera Aingeru Irigarai euskaltzainak egin zion. Gaiaren aldetik nabarmendu zuen berritasuna eta erabilitako hizkera aldetik euskara arrunta eta herritarra erabili izana: *Gai (euskal-liburuetan beñere jo ez dan polizia-gai) bizia eta intresduna derabilla, euskera arront eta erritar batean izkiribatua*¹.

Horretaz gain, suspensea egoki lortu izana goretsi zuen: *Eskuetan duzun liburu unen orrialdetan barrena abiatzen bezain laister sumatuko duzu irakurlea, gorapilloa nola desegiten den ikusteko gutzia, eta lenbiziko liburua egiten duen norbaitendako ezta gauza apurra (ib.)*.

K. Mitxelenak *Egan*-en egindako liburu iruzkinean euskal nobelista bat jaio zela aldarrikatu zuen, horretarako jakin behar diren zera nagusien berri bazuela:

*Pertsonak ederki ikusten ditu, bai barrendik eta bai kanpotik; nork bere bizia du, berez ari dira eta berez mintzatzen, inork behartu gabe. Badaki gertakariak bat besteari josten eta, hori aski ez dela, ederki -arin, zorrotz eta biziro- ematen dizkigu aditzera*².

Xabier Etxanizek, besteak beste, nobelaren irakurgarritasuna azpimarratu zuen eta hori zergatik gertatzen den azaldu, eta horrekin batean amaiera zoriontsuak sorrarazten duen irribarrea ekarri zuen gogora:

*Hizkera herritarra eta ulergarria izateaz gain, elkarrizketak betetzen du liburua zati nagusi bat; deskribapenen ordezkintza da garrantzitsuena. Gainera, kapituluaren arteko loturak, amaitu aurretik irakurlearen interesa sortarazten duen ideia airean uzteak, kapituluetakozko izenburuek ("Garaidi larri", "Bide irristakorra", "Larrola'ren aitortza", "Sua ta txinparta",...) are erakargarriago egiten dute argumentua. Bukaerak, bestalde, irakurlearen harridura sortarazten du eta amaiera zoriontsuaren irribarrea ezpaineratzen. Nobela honek ez zuen berrikuntzarik ekarri literaturaren mundura, baina bai euskal literaturara*³.

[1] LOIDI, J. A.: *Amabost egun Urgain'en*, Itxaropena, Zarautz, 1955.

[2] MITXELENA, K.: *Idazlan guztiak II*, liburua 1, Klasikoak, Etor, Donostia, 1988, 59-60 orr.

[3] ETXANIZ ERLE, Xabier: *Euskal Haur eta Gazte Literaturaren Historia*, EHU, Gasteiz, 1997, 244 or.

Gotzon Garatek ezaugarri goresgarri dezente aurkitu zizkion:
 1.- Haste-hastetik jakin-mina pizten du. 2.- Egiantza du, herri txiki euskaldun batean kokatu izanagatik areagotua. 3.- Detektibearen ezaugarriak asmatzean asmatu du:

*Garaidi detektibea jatorra da, gentleman gogozkoa egiten zai-guna. Gertakizunen haria dotore eramaten duena. Urgaingo gertakizun arruntentzat Loidik detektibe arrunta aukeratu du*⁴.

Eta batez ere hautatutako euskaran asmatu du:

Loidiren eleberriak goiena jo zuen, euskaraz denaz bezainba-tean. Gure atzetik datozenak, eleberri hori irakurri eta harritu-rik geldituko dira (ib.)

Eleberriaren amaleraz zioen, S.S. Van Dine Iparramerikarrak due-la aspaldi polizia kontakizunak idazteko eman zituen hogeit arauetatik hemezortzigarrena ez duela betetzen: *A crime in a detective story must never turn out to be an accident or a suicide* baina kontuan izanik Van Dineren arau horiek ere erlatiboak direla eta bestalde badagoela beste arau garrantzizko bat dioena: kontakizuna nolakoa osagarriek halakoak behar dute izan; horretaraz gero: "bukaera bikai-na dela esan behar"⁵.

Krimenik eta hiltzailerik ez egote hori oso bestela balloetsi zuen A.M. Toledok:

*Urgaingo herriska euskaldun horretan hiltzaile bat egoteak hautsi egingo zukeen eleberri honen idazketaren garairaino fikzioan indarrean egon den mundu-ikuskerarekin, eta honen aurrean J.A. Loidik honela jokatu du: itxurazko hilketa asmatu, itxurazko ikerketa egin eta hiltzailearen figura deuseztatu, hilketarik egon ez delako. Euskal gizarteak hilketak eta hiltzai-leak ezagutu edo ez, fikzionalizatu gabe jarraitzen dute*⁶.

Berriki eta sakonkien Javi Cillerok aztertu du Renon, Nevadako Unibertsitateko Center for Basque Studies-en argitalpen batean euskal detektibeen istorioak eta hor iruzkin hauek egin ditu eleberri honetako Garaidi detektibeaz:

[4] GARATE. G.: *Atzerriko eta Euskal Herriko Polizia Eleberria*, Elkarlanean, Donostia, 2000, 65. or.

[5] Alp. Lib. 61. or.

[6] TOLEDO, A.M.: *Domingo Agirre: euskal eleberriaren sorrera*, Bizkaiko Foru Aldundia, Bilbo, 1989, 695 or.

The first detective in Basque literature was Martin Garaïdi, created in 1955 by Jose Antonio Loidi (.). Martin Garaïdi is a man of his time, a good Catholic and a better investigator. He uses modern scientific methods to carry out his investigations, and he displays a keen mind when analyzing clues. A detective who lives in Donostia yet has his roots in the Basque countryside, Garaïdi is the Basque detective closest to the classic detective novel á la Conan Doyle⁷.

Loidik idazten ez jarraitzea deitoratzen zuen.

2007ko uztalean EHUKo uda ikastaroetan parte hartu zuen eta Amabost egun *Urgain-en-i* buruz hitz egin zuen. Loidiren ekarpenen artean, besteak beste, honako hauek nabarmendu zituen:

*Teknika modernoak erabiltzen zituzten lehen euskal pertsonaiak sortu zituen, detektibe ikerketa baten barruan; nahiz eta, herri txikia aukeratu eleberriarren kokaleku gisa, ez zen arduratu leku txiki hori era idillikoan eta bertutez beterik deskribatzen. Euskal literatura nahiko alor elkorra zen garaian, nobela poliziakoaren aldeko apustua egin zuen, eta horrek pentsamolde aldaketa eragin zuen euskal idazleen artean*⁸.

Artikulu idatzian berriz, zehaztasun gehiago agertu du, bereziki "Komunitate tradizionalaren kritika ironikoa" atalean. Haren arabera, Loidi Britainia Handiko nobela poliziakoaren ereduari lotzen zaio; eta haietan ohi bezala, gizaki arteko harreman nahasiak txukundu eta ordena sozialaren ongizatea bermatzen du amaieran. Eleberriko galtzaille bakarra komunitateko esamesak eta zurrumurruak dira edo gizakien ohitura txar hori: inorengatik gaizkipentsaketa eta gaizkiesaketa aritu beharra.

Ez gaude jada Txomin Agirrerren ohitura nobelako ordena sozial estatikoaren munduan:

Loidik aldeztzen duen ordena soziala ezin da parekatu edo identifikatu Agirrerren eta gerraurreko egileen euskal komunitate tradizionalarekin. Loidik euskal belaunaldi berri baten

[7] Ikus Interneten CILLERO, J.: "Basque Detectives: Alive and Kicking" in *Center for Basque Studies Newsletter*, (62), Fall, 2000.

[8] Ikus ZAMALLOA, Beñat: "Euskal eleberrigintzako lehen detektibea" in *Berria*, 2007-07-17.

oihartzun leuna erakusten digu Urgainen, herriaren modernizazioaz kezkatuta dagoen gizamultzo bat (.) Loidi ez da usadioen defendatzaile bat, eta ez du aldezen, Agirrek eta bere jarraitzaileek bezala, euskal herrixken ordena sozial estatikoa (.) Loidik kritika sotila egiten dio komunitate moralaren ohiko ordenari, eta egoera batere dramatizatu gabe Euskal Herrian gertatzen ari den modernitaterako bidea erakusten digu⁹.

Bi Iritziak, A.M. Toledorena eta J. Cillerorena ez ditut elkarri murka ikusten. Hizpidean dago euskaltzaina haustura Txillardegirekin etorri zela baleztatzen duenean eta ez Loidirekin, eta denbora berean hizpidean dago J. Cillero dioenean Agirrerengandik urruti dagoela Loidi eta modernitaterako bidea erakusten digula.

Frogabiderik adierazgarriena, nirekiko, narratzaileak "Joxe Jokin" pertsonaia nola tratatzen duen, *Urgain* herrikkako herritarraren ahosztat har litekeen pertsonaia, eta hura jabe den ostatuaren ingurukoak, herrikkaren moralitasuna irudikatzen duen ostatuarena.

Pertsonaiaren aurkezpena:

Urgaingo ostatuen artean, bazen bat dotore askoa; Joxe Jokin, herriko gertaera guztiak zekizkien agure parregarri berri-tsu porrokatu bat bere nagusi (.) Garaidik berehala ezagutu zuen. Lehen ere, herriko jaietan edo, ikusi izan bait zuen agure hura Joxe Jokin, ostatuko nagusi berbera zen. Hortzik gabea bera, sudur-kokotz luze, ile-zuri larruzimur, begi-bizi erdi-makur...Ederra etorri zitzaion! Halako berritsua zen hura, izan erel (.) Bere makila zutik hanka artean, bi eskuak makilburuan, kokotza horien gainean, lasai-lasai, Olentzero itxuran jarrita, honela zioen eten gabe, jo eta ke: -Ludi honetan elkartasunean bizitzeko egin gaitu Jaungoikoak. Elkartasun honi jarraitu ezkerro, batak bestea gehiago eta gehiago ezagutuz adizkidetasun (sic) eta...baita anaitasun osora ere, iritsiko gara. Baina...entzun hau ondo, gizon! Nola izango gara, adiskide, nahiz eta herri berean bizi, hain kankailu hau izan eta elkar ezagutzen ez badugu (Donostiaz ari da)?¹⁰

[9] CILLERO, J.: "Amabost egun Urgain'en (1955) eta eleberrigintza poliziakoaren hastapenak" in *Euskera*-LII, (2), 2007, 610-611 orr.

[10] *Amabost egun Urgainen*, Erein, Donostia, 9. argital., 1993, 52-58 orr.

Olentzero itxuran jarrita, Garoako Joanes pertsonalaren ahotan ere gaizki emango ez lukeen diskurtso moralista. Haren parodia ere badirudi. Beste adibide bat: Buenos Aires hiriarren eta, oro har, hiri handien alde txarren eta Urgain bezalako herririk alde onez ari dela:

Han ona izatea ez zen aski (Buenos Aires-ez ari da). Han ontasun hau guztien begi aurrean agertu beharrean zeunden beti. Eta, hala ere, askotan, agerketa honetan asper-asper eginda ixiltzen zinenean, ostiko bat emanda, utikan!, eta han bidaltzen zinduten gezurti bat bezala. Horrelakoak hainbeste ziren etal...¹¹.

Beste adibide bat. Begira nola gutxiesten zuen Garaidi detektibeak Joxe Jokinen jarduna, haren berritsukeria:

Garaidik harrিতa bezala begiratu zion. –Muñube giltzaperazi? Zer dela eta? –Joxe Jokinek esan ez dizu, ba, ziur-ziur, bera dela errudun? –Bai –ebaki zion besteak erdi-farrez–. Hainbeste gauza esaten ditu Joxe Jokinek...jakinal Hitzontzi hutsontzi, noizbait okerrean egon bearl...Ez, gizona, ez! Joxe Jokinek ez zekien ezer, zuk esaten duzun bezala, ziur-ziur. Agudo asko purukatu nizkion bere iritzi makalaki...Horren jakintzaren aita, ezjakina zen, eta bere ama...bere irudikeria. Irudikerial Hauxe izan da horrelakoen jakintza!¹².

Herritarren irudikeria, ezjakintasuna salatzen ditu pertsonaia horren bidez, eta kontrapuntu gisa, Garaidi detektibearen jakintza azpimarratzen du. J. Cillerok dioen bezala: "Pertsonaia nagusiak klase ertainekoak dira, lanbide liberalekoak"¹³, J.A. Loidiren beraren klasekoak hortxe nonbait:

Gainera, herriaren erdigune moralia –Joxe Jokinen ostaturia– ez da hain erabakigarria eta arazoak ditu informazio iturriak eta bideak menderatzeko: horra hor ohitura nobeletan ageri ohi zen tresna garrantzitsu bat komunitatearen ordena moralari eusteko (ib).

Labur-zurrean, ez gaude Txomin Agirreren eleberrigintzaren patroian, nahiz polizia-eleberrian funtsezko diren krimena eta hiltzailea

[11] 58. or.

[12] 166 or.

[13] CILLERO, J.: "Amabost egun Urgain'en (1955) eta eleberrigintza poliziakoaren hastapenak" in *Euskera*-LII, (2), 2007, 611 orr.

eskas izan. *Leturiaren egunkari ezkutua*-k ekarri zuen hausturan ere ez gaude, baina, J.A. Loidirena hausturaren aurrekariletarik jotzea, ez da okerra.

4.1.2. Anabitarte: Poli

Koldo Mitxelena honela agurtu zuen *Egan*-en eleberri honen kaleratzea:

*Euskal eleberrigileetan gehiena –xuberotarrek dioten bezaladugun Anabitarte jauna agertu zaigu berriz ere plazara, zori onean, Usari eta Donostia-ren hurren hirugarrena den irakurgai honekin*¹⁴.

Zer esan nahi ote zuen: 1958an euskal eleberrigileetan zaharrena zela, gerraurrean bi eleberri argitaratu eta gerraondoan hirugarrena kaleratzen lehena –Etxaide, Txillardegi eta Erkiaga eleberrigintzan gerraondoan baitziren hasi– ala eleberrigileetan hoberena, garrantzizkoena?

Iruzkina amaleran honela zioen: *Irakurgai honek ez darabil auzi larririk: ez du inoren gogorik kezkatuko, ezta bihotzik erdiratuko ere. Ez da beharrik ere. Bere bidetik dabil egilea, kontakizun arin, otxan eta jostarien bidetik. Eskubide osoa du, jakina, eta gure arteko irakurlerik gehienek ez diote noski horregatik kargurik hartuko* (ib.).

Nik uste, eleberrigile “zaharrena” izenondo itsusia barik “gehiena” dotorea erabili zuela.

Eleberrigilea hil zenean J.S. Martin izan zen haren euskal irakurgaiak berriz argitaratzeaz eta aurkezteaz arduratu zena¹⁵. Iazko urtean berriz Gotzon Egia idatzi du haren bizitzari eta obrari buruzko liburuxka¹⁶, orduraino hartaz idatzia laburbilduz, eta beraren iritziak erantsiz.

Koldo Izagirrek eta Xabier Mendiguren Elizegik *Euskal literaturaren antologia* liburuan iritzi hau agertu zuten *Poli* nobelaz:

[14] *Egan*, (3-6), 1958, 239 or. edo *Koldo Mitxelena: idazlan guztiak II*, liburuak I, klasikoak, Etor, Donostia, 1988, 105 or.

[15] SAN MARTIN, J.: *Augustin Anabitarteren idaz lanak*, Aurrezki Kutxa Pro-bintziala, Donostia, 1986.

[16] EGIA, G.: *Agustin Anabitarte (1891-1981)*, Bidegileak, Eusko Jaurlaritza, Gasteiz, 2006.

Aurrekoak baino ausartagoa eta libreagoa, Donostiako kaian bizi den haur umezurtz baten abenturak kontatzen dituen eta Barojaren estiloa gogorazten duena nolabait ere. Alabaina, hau atera zenerako (1958) haize berriak zebiltzan euskal literaturan, Txillardegiren lehen nobelekin batez ere¹⁷.

Lehenago, J.S. Martinek sumatu zuen Barojaren kutsu hori Usauri eleberrian:

Bere idazkera jolaskorrean eta bizkortasunean, badu estiloz Pio Barojaren taxura, bere umorea hain mina izan gabe¹⁸.

Seve Callejak haur literaturaren barrutian aztertu zuen nobela eta iritzi hau agertu zuen:

Herritik itendako ume koskorra, gazte helduta berriro ere herrira itzuliko da eta umetan ezagututako neskarekin ezkonduko, honelako nobeletan gertatu ohi denez. Egia esan, ez da erraz jakiten Poli ohiturazko nobela den, edo pikareska edo abentura nobela, hiruren ezaugarriren bat daukalako. Egituraketagatik, hau da, zoritxarreko protagonista, gainditu beharreko gora-behera asko eta amaiera zoriontsua, Dickensen nobelak dakarzkigu gogora¹⁹.

Seve Callejaren iritzi horri Izagirre eta Mendigurenena erantsiz: denboraren joanean pertsonalek errealaismoa irabazi dute eta idealismoa galdu, Joanes sendo-zindoaren aldean Poli alderrai, bakarti, bihurria baita. Bestalde, idazkera arin eta inpresionista darabil Anabitartek, Orixeren antzera aditz laguntzailea isilduz, haren indarririk lortzen ez badu ere²⁰, honako iritzi honetara heltzen da Gotzon Egia:

Uste dut gauzak era horretan begiratuta, hau da, dimentsio barojatarraz ez baizik dickenstarraz, eta osagai kostunbristari bere alde modernoa erantsita, hobeki uler daitekeela frankismoaren urte beltz haietan Anabitartek bere eleberrian eskaini nahi izan zuen saioaren funtsa. Halaxe ulertu zuen, ziur asko, Koldo Mitxelenak, Poli... argitaratu zenean egin zizkion agur hitzen arabera: "Euskal eleberrigileetan gehiena -xuberotarrek

[17] EGIA, Gotzon. Alp. liburuxkan 15. orrian.

[18] EGIA, Gotzon. Alp. liburuxkan 12. orrian.

[19] CALLEJA, Seve: *Haur literatura euskaraz*, Labayru, Bilbao, 1994, 329. or.; eta EGIA, Gotzon. Alp. liburuxkan 16. orrian.

[20] EGIA, Gotzon. Alp. liburuxkan 16. orrian.

dioten bezala— dugun Anabitarte jauna agertu zaigu berriz ere plazara” (ib.).

Ez dakit oso ongi ulertzen dudan G. Egiaren iritzia, 50eko hamarkadako eleberrigilerik hoberentzat jo behar ote dugun. Horrela bada, ni batago nago Izagirrek eta Mendigurenek agertu duten iritzihonekin:

*Bere apalean izan zuen garrantzia, fikziozko irakurgaiak hain urri ziren garaian*²¹.

Aipatu dugun idazkera arinaren erakusgarri bat:

*Bein mutil batek nexka bateri taba ostu. Neska txikia negarrez. Poli-k mutillari zartako bat eman eta taba neskari biurtzea agindu*²² *edo Une batean, amabost urteko mutillak, sakela arakatu ta poxpoloak atera, oso larrituta. Oñaze-karraxia atera zuan. Gero bi poxpolo batean piztu ta erroari alderatu zizkion. Erre-soñu garratza nabaritu. Larru zurian odol-orban ugariak azaldu. Olagarroak erroa askatu*²³.

Besterik baino gehiago hamabost urte dituen protagonistari egokitutako hizkeraren itxuratzea dirudi. Mutiko gazte bihurri baten hizketa idazteko modu koherentea aurkitu nahi zuela dirudi. Oso idazkera berezia beste euskal eleberrigileekiko: inpresionista abangoardista?, artean eleberrigintzan gutxi landua zegoen hizkuntzaren heinekoa, nahiz hein batean justifikatua izan, protagonista gazte eskola gutxiko bati egokitzean?

Goiko zalantzak gorabehera, aitortu behar zaio originaltasuna, J.A. Loidik polizia eleberria bezala honek gazte-abentura eleberria estreinatu zuen euskal literaturan. Ohiturazko eleberrien ezaugarriak erabat bazter utzi gabe, kezka existentzialetatik kanpo, literaturaren beste alor bati bidea ireki zion.

4.1.3. Izartxo

Egan aldizkaritik Koldo Mitxelenak ez zion Joxe Manuel Estonbaren eleberri honi (izenburuaren azpian: “bigarren gizaldiko ele-zarra” dakar) ongietorri beroegirik egin: *Gure arbaso zaharrak berriz ere*²⁴.

[21] Gotzon Egia. *Alp*. Liburuxkan 13. orrian.

[22] ANABITARTE, A.: *Poli*, Itxaropena, Zarautz, 1958, 13-14 orr.

[23] *Poli*, 1958, 16. orrian.

[24] MITXELENA, K.: *Idazlan guztiak III, liburuak 2*, klasikoak, Mensajero S.A. Gero, Donostia, 1988, 45-46. orr.

Honen aurretik Lartaun Eguzki-semea-ren iruzkina egina zuen (Jose Luis Muñoyerrok idatzia eta Miren Arantzazu Urretak euskaratua), nahiz azken hau 1960an argitaratu eta Estonba jaunarena 1959an, eta hein batean bi elezahar denbora gutxian irakurri izanak ere eragin ziezaiokeen "betekada", baina kezu-aire horren muinean besterik zegoen, nik uste.

Elezahar giroak horretaturik, Barojaren Altzateko jaunaren elezaharra eta Ramón de Basterraren "Virulo"-ren mitoa ekarri zituen gogora alderaketak egiteko:

Kristautuxea zen Euskalerria Altzatekoa mundura zenean. Berrri Onaren lehen hotsak entzuten ditugu berriz doi-doi hemen, Erko gazte bizkorrak Erromatik ekarriak, gaitzik gabeko jentilaldi liluragarrian bizi baitziren artean euskaldunak. Eta Berria entzun orduko nekerik gabe makurtzen da lege berrira Izar-txo, jentil baratze hartako lore zoragarria. Gure arbaso horiek, zenbaitek besterik uste badu ere, pake ederrean bizi ziren erromarrekin, nahiz pagano nahiz kristauekin. Erko gazteak batez ere ez du adiskide hoberik, gure mendean Basterrak sortuko zuen Virulo azkarraren aitzindari zuzenari zegokionez (ib.)

Hitz estaliz, eleberritari darion soberaniazko idealismoa salatu zuen:

Lurralde atsegin hartan ez zen ia sugerik. Tartalo eta Basajaun itzalak ere umeen parragarritarako hobeak ziren beldurgarritarako baino. Sugearen antzekoena, Basurdi (Barojarena bezala, ez da Basurde'raino heltzen) (.) Sutu da bizi Erko zintzoa, baina, eskuak odolez zikin ditzan baino lehen, bere buruari ematen dio Basurdik merezi duen heriotza (ib.)

Misioetan eta Urkiolan urteetan lagun izan zuen Joseba Legartzak honela azaldu zuen haren izaera: *Manuel baiezkorra zan, geiegi bear bada. Beretzat dana zan ona, dana egoan ondo. Ez ekian ezetz esaten. Gizonengan eta gauzetan beti alderdi ona ikusten eban (.) Bera bizi zan tokia munduko onena beti, naiz Machala naiz Urkiola izan. Urkiola onena eta euskaldunak onenak*²⁵. Izaera hori eleberrian ere itsatsi zuen.

[25] Ikus Interneteko "literaturaren zubitegia"-n "Jose Manuel Estonba Arruabarena (1916-1982).

50eko hamarkadaren atarian, kontakizunen arloan, elezahar bat kaleratu zen: Jon Etxaideren *Alos-torra*. 1959an, hamarraldia amaitzean, Txillardegik jadanik *Leturiaren egunkari ezkutua* argitaratu zuen; Jon Mirandek *Haur besoetakoa* idatzia eta K. Mitxelenari eskuratua irakurketa kritikoa egin ziezaion eta ahal bazuen argitara zezan. Jakina da Miranderen eleberria 1959an ez zela argitaragarria, eta aiputan dugun hau berriz bai, baina, ez da neke ulertzea era horretako elezahar bati K. Mitxelenak harrera beroegia ez egitea.

Hil zenean, omenaldia egin zioten "Zer" hilerokoa ateratzen zuten Santi Onaindiak, Lino Akesolok eta gainerakoek²⁶. Azken honek adierazi zuen Joxe Manuel Estonbak gipuzkoarra izanagatik jakin zuela Bizkaian Bizkaikoa izaten:

Eta Urkiolatik ainbat lan bialdu ditu Bizkaiko euskal-orrietara. ZER onen irakurleak badakie ori (.) Benetako apostolu eta mixiolari lez, guztientzat guztia izan nai eban oni, Bizkaia Bizkaikoa, eta bizkaierazko idazlea izaten alegindu zan oni, biotz-biotzez: Eskerrik asko.

Santi Onaindiak behin itaundu zion idazle irundar bizkaitartuari noiz eta nola erabaki zuen euskal idazle izatea, eta hark erantzun zion: "Apaiz-gai nintzanetik neroian nik barruan idaz-griña"²⁷. Gaineratu zuen Santi Onaindiak:

Ba-zituan lantxo batzuk garai artan egiñak be, eta arein artean berari begiko eleberri bat, geroago "Izartxo" izenez Zaurutz'eko Itxaropena'k argitaratu autsona (sic) (Kuliska Sorta, 33-34'garren zenbakia, 1959). Euskal oituraz jantzitako nobela; gol-arnasa, aize ta goranai gelegi barik, baiña polito antolatua, euskera gozo atsegiñean (ib.).

Horretaraz gero, S. Onaindiaren lekukotasunaren arabera, Gasteizko apaizgaitegian eгина. Eta badu baduenez, han J.M. Barandiaranek abian jarritako *Eusko-Folklore*-aren kutsua. 36ko gerra aurrean Gasteizko apaizgaitegiko *Kardaberaz* aldizkarian idazten zuen. Aldiz, Auñamendi entziklopediaren arabera²⁸, Derioko seminarioan irakasle zela burutu zuen *Izartxo* eleberria, 1953-56 urte bitartean.

[26] Zer 1982ko zemendiko alea (azarokoa) Joxe Manuel Estonbari eskainia da osoki.

[27] Aipatutako alean, 10. or.

[28] ESTONBA, J.M.: Enciclopedia General Ilustrada. Literatura IV, Auñamendi, Donostia, 1974, 292-294 orr.

Zer-en omenezko ale horretan dator, halaber, Josu Penades Bilbaoren eleberri azterketa. Aldi berean didaktiko, historiko eta saski-eleberritzat jotzen du:

*Irakaspenezko eleberri bat dala esan daikegu, gorago esan dogunez, euskaltasuna ta kristautasuna alkar-konpondu eziñak ez dirala agertu nai dauskulako. Edo baita kondaira-eleberri bat dala be (.) Baiña saski-eleberri bat dala be esan daikegu; gai mordo bat azaltzen dauskulako; eta batez be, euskal-oiturai lotuta dagozanak; ezkurretan, ezkur-opilla, ezti-biltzea; sagarretan eta sagardoa*²⁹.

4.2. HELDUENTZAKO ELEBERRIAK

4.2.0. Gerraondoko lehen eleberriak

Argitaratu ziren kronologiaren arabera, 1946an, Jon Andoni Irazustaren *Joañixio* eta Jean Pierre Iratcheten *Antton*; 1948an, J.A. Irazustaren *Bizia garratza da* eta Jose Elizagirrearen *Ekaitzpean*³⁰, eta 1950ean, Jon Etxaideren *Alos-torrea*.

Batetik, nekazari bizitzan jarraitzen dugu *Joañixio*-rekin, protagonista nagusia baserri bateko semea, soldadutzatik eta etorriko dela susmatzen den gerratik ihesi Ameriketara abiatzen dena. Bestetik, jada ez gaude Geroa-n, ez estilo ezaugarri zenbaitengatik eta ez edukiatatik ere. Eta are gutxiago *Bizia garratza da*-n.

Esaldi bizi-laburrak; izadiaren deskribapen luzerik ez; ahozko euskara onetik oso hurbil. Esanahiaren aldetik, ez da euskaldun eredugarriak zein diren erakusteko eginiko eleberria; gertatzen dena kontuan –hirugarren pertsonan kontatzen duen kontalari orojakileak ez du bere burua apenas agertzen- mezu nagusia da Ameriketara jotzeak onik ez dakarkiola euskaldunari; eta hori bi eleberrietan, *Joañixio*-n eta *Bizia garratza da*-n.

Gotzon Garatek *Joañixio* lehen euskal eleberri errealistatzat jo zuen, eta euskarazko errealismoa Europako beste literatur errealismo

[29] Aipatutako alean, 13. or.

[30] Ikus nire 50eko Hamarkadako *Euskal Literatura III. Antzerkia eta hamarkadaren ikuspegi orokorra*, 142 orr. eta ond.

batzuekin alderaturik zioen ez zela burgesiak sortua edo burges he-roiduna. Errealismoaren sorrera horretan gerra zibilak zerikusi handia izan zuela ere adierazi zuen³¹.

Ana Toledoren iritziaren arabera, XX. mendean Europa eta Espal-
nia eta Euskal Herria astindu zituzten gerrak ez dira euskarazko litera-
tur testuetara iristen diren langaiak, eta J.A. Irazustaren bi eleberrien
kasuan ere ez, baina, halere, iradokitzen du bestelako interpretaziorik
ere:

*Hala ere, baldin eta modu batean edo bestean heriotzean
amaitzen diren ibilbide horiekin gerra pairatu zuen belaunal-
diaren bizitza errotik moztu eta errari ibiltzera edo zoritxarrera
behin betikoz kondenatu zirela adieraztea bilatu bada, oso
modu eskematikoan egin dela behintzat, gainera daiteke³².*

Jose Mari Iturraldek biribil baleztatu du irakurketa sinbolista dago-
kiela bi eleberriei, hori frogatzea beste liburu baterako utziaz:

*Esan bezala zehaztasun autobiografikoak ugariak dira bi no-
beletan. Eta pertsonaia nagusi horiek sinbolo dira beti, Jon
Andoni Irazustari berari eta Euskal Herriari gertaturikoaren ikur
eta isla. Horrela irakurri eta ulertu behar dira bi nobela horiek.
Eta gainera, bi liburuak batera ulertu behar dira, bata bestea-
ren osagarri delarik. Bi nobeletan deserriratze bat dago,
Euskal Herriatik Ameriketara bietan; protagonista, batean, sol-
daduskatik ihes eta etor daitekeen gerra baten beldurrez doa-
lako eta bigarren nobelan, berriz, gerratik ihesi baitoaz (...) Bi
nobelak elkarren osagarri dira eta pertsonaia nagusiak eta
hauen jokaerak Jon Andoni Irazustaren egoera pertsonalaren
eta une horretan Euskadi pairatzen ari zen sufrikarioaren sin-
bolotzat hartu behar dira³³.*

J.P. Iratcheten Antton berriz, P. Narbaitzen Kattalinen gogoetak³⁴
eta J. Etchepareren Ithurraldea³⁵-rekin harremanetan jartzekoa litza-

[31] Irazusta, Jon Andoni: *Joanixio*, G. Garateren edizioa, Klasikoak 46, Sendaia, Donostia, 1991, 13 or. Honek planteatzen digu euskal errealismoaren arazoa; ez da Espainian bezala, ez ditu ezaugarri berberak; aztertu beharreko puntua azterkizun dagoena.

[32] "EUSKAL ELEBERRIA (1914-1945): dardararen epizentrutik urrun" in *Oihena* 14, 1997, 108 or.

[33] Iturralde, J.M.: *Jon Andoni Irazusta (1884-1952)*, Bidegileak 30. sorta, Eusko Jaurlaritza, Gasteiz, 2003, 22-23 orr.

teke. Bigarren mundu gerra bururatu berritan atalka *Herria*-n argitaratu, Ipar Euskal Herri barnealdeko zibilizazio giristinoa kontrajutzen dio kostaldeko zibilizazio hiritarrari, eta uste izatekoa denez, 1946an, euskaltasun giristinoa aldezteko suharki.

Ur Apalategiren arabera, eleberri hori euskal literaturan ez da etapa izatera heltzen: *euskal eleberri azpigaratu eta ohiturazalearen etxeko baratzean, etxearen atzekaldeko baratzean zehatzagoa izateko, egindako ibilalditxo zirkularra da. Etxearen atzekaldeko baratza diot ezen ez baitu pretentsiorik, ez du Txomin Agirre gainditu nahi. Haren itzalean siestatxoa egin nahi du, bertan goxo egin*³⁶.

Bururatu berri zen bigarren mundu gerra lazgarria agertzen al da eleberri horretan?:

*Guztiz zuzena izan nahi badugu obrarekin, aitortu behar da bigarren gerla mundiala agertu agertzen dela eleberriak kontatzen digun istorioan. Antton protagonista soldadu gisa frentean ikusten dugu. Haatik, etxera itzultzen denean bere mundu ikuskerak ez du aldaketa nimiñoena ere jasan. Eleberri ohiturazalea deritzon gure generoan gertatu ohi denez, pertsonaiek ez dute barne-bilakaerarik ezagutzen, ez psikologikorik, ezta ideologikorik ere*³⁷.

Kontalariak ballatzen du Anttonen itzulera gerlak ekarri duen endekapen morala nabarmentzeko -alde guztietan jite txarrak nagusituak-, mundu modernoak galdua dela oihuztatzeko, eta hori gazteriatik hasirik, eta dei egiten die gazteei bereziki bide onera itzul daitezen, Jainkoaren legerari atxikiak egonik:

Anttonek berdin jarraikia izaitzeko jitea du, bainan gerlatik jinez geroz ilhun dago haren kopeta; gerla denboran ikhusi dituen ttipikeriak, zikhoitzkeria, elgarren herra, lohikeria eta gainertekoetarik harrtua da zoin behera eroria den jendea. Alimaleak baino gehiagoko zer othe du gizonak egungo egunean? Elgar ez dugu gehiago ikhusi nahi, ez da gehiago ez egiarik, ez gizontasunik. Alde guztietan, jite tzarrak nagusituak dira, gizonak ez baituzte gehiago aski nahikeria heien bentzutzeko.

[34] Ikus 32 or.

[35] Ikus 152 or.

[36] "Antton eta Leturia (edo literaturtasunarekin kuku-gordeka denbora historikoaren oihanean)" in *Euskera*, LII, 2007, 2, 562 or.

[37] 559 or.

Eta harrigarri dena, gazteria denak baino ariago. Ez othe da gehiago xutituko gazterik Jainko legeari atxikia egonen denik eta behar den bezalako bizia eramanez, berriz ere oraiko mundu galdu huntan emeki emeki gizontasuna hedatuko duenik? Hortarik da heldu Anttonen arrangurarik haundiena ³⁸.

J. Etxaide Alos-torrea eleberrian, Joanak-joan eleberrian gehiago garatuko dituen ezaugarriak lantzen hasten da.

Hala dio Javier Rojok eleberriaren argumentua kontatu ondoan Etxaideren asmoaz ari dela:

Etxaidek argumentu honekin kristautasunak konfliktoak gainditzeko duen balioa azpimarratu nahi du. Istorio honen bidez agertu nahi duen moduan, kristautasunak bi oinarri ditu, idazleak berak nobelaren bukaeran azaltzen duenez: besteengana nako maitasuna eta barkamen.

Eta nobelaren amaiera, gisaenez, idazlearen asmo horrekin bat dator: Konfliktoaren oinarrian gizakien alderdi materiala zegoen, pertsonaien grinetan gauzaturik. Baina, konfliktoan dauden taldeen gainean kristautasunaren funtsa den amodioaren legea zabaltzen denean, konfliktoa bera desagertzen da, alderdi espirituala, berezko joeren ondoriozkoak diren grinei mugak jartzen dizkien alderdi espirituala nagusitzen delarik.

Joanak-Joan eleberrian ere agertzen dira ezaugarri horiek, eta Etxaideren obra osoan.

4.2.1. Joanak-Joan

4.2.1.1. Testuingurua eta xedeak

1953an bururatu zuen berez Joanak-Joan J. Etxaidek eta zentsurarekin Donostiatik Madrilera eta handik hona ibili ondotik 1955ean kaleratu³⁹. Ordurako Alostorrea (1950) eleberria, Amaiur (1950-

[38] Iratchet, Jean Pierre: *Antton*, P. Urkizuren edizioa, Etor, Donostia, 1990, 69-70 orr.

[39] Ikus Elixabete Garmendiak 1979an egin zion elkarrizketa: "Jon Etxaide: garai ilunetan idazle" in *Zeruko Argia* (827), 1979ko apirila. Euskaraz idazteko giroa ez balzik desgiroa alpatzen du. Besteak beste, *Purra-purra* ipuin barregarrien liburua argitaratzeko zer-nolako komeriak ibili zituen, eta zehazki Joanak-Joan-i buruz: "Gogoan har 'Joanak-Joan' sail honetan (Untzurrunzaga jaunak sortutako Zarauzko 'Itxaropena' argitaletxeko 'Kuliska sorta'-z ari da) atera zela 1955garren urtean eta zer lanak eman zizkigun baimena eskuratzeak".

1951) drama eta *Purra-purra* (1953) ipuin barregarrien bilduma kale-
ratuak zituen. Antzerkiaren atalean burutu dugu dramari buruzko
azterketa labur bat, eta haren amaierari buruz idatzi dugu elkarri
etsaituak ziren bi bando nafarrak (beaumontarrak eta agramonda-
rrak) adiskidetzeko bidea irekia uzten zuela dramaturgoak, hain justu,
partekaturiko kristau fedeez. Autore honen ezaugarri finkatu bat ho-
rixe da: giristino fedea eta hurkoaren alderako maitasuna propo-
satzea era guztietako gatazkak konpontzeko metodo gisa⁴⁰.

Halaber, antzerkiaren atalean eman dugu 50eko hamarraldian
gertatu zen Pierre Topet Etxahunen berpizte literarioaren berri. Pia-
rres Larzabalek *Etxahun* antzerki arrakastatsua (1952); Pierre Borda-
zarre *Etxahun-lruri* pastorgile-kantagileak: *Etxahun koblakaria* pasto-
rala, Barkoxeko herrian emanik 1953an tokiko jokalariek lau bat mila
jendek ikusi zutena (arrakasta alimalekoa) eta benetan Etxahunen
irudia boladan jarri zuena. Eta Jon Etxaidek: *Joanak-Joan* 1955ean.

Berpizte literario horren *alma mater* P. Lhande jesuita izan zen.
1923an *Gure Herrian* hiru artikulua giltzari argitaratu zituen eta
1946an Larrasket eskuilatarrarekin batean P. T. Etxahunen bizitzari
eta obrari buruzko liburua argitaratu zuen.

J. Etxaidek ez digu ezer ezkatatu, xalo-xalo azaldu digu nola
liluratu zuten P. Lhanderen artikuluek, 1936ko gerra bete-betean
zela, irakurri zituenean (16-18 urte bitartean):

*Aita Lhande'ren irakurkizunaz lilluraturik gelditu nintzan eta
orduan eme zitzaidan Barkoxe'ko koblariak eleberri bat egi-
teko xedea. Halare, urteak joan ziran ene asmoa mamitu ahal
izan nueneko. Gogoratzen naiz, ene eleberriaren aurreneko
zirriborroak egiten hasi nintzanean Aita Lhande'ri eskutitz bat
egin niola argitasun batzuen eske, eta hark, eri egonarren
(bere bizitzako azken urtean zela uste dut), berehalaxe
erantzun zidan eskuz, zoragarrizko letra batekin. Karta hura*

[40] Atal hau idatzi ondoren irakurri dut Javier ROJOren tesia: "Jon Etxaide eta
nobela historikoa: nobela genero honen emaitzak eta mugak, 50eko hamarkadako
euskal idazle baten literatur ibilbidean" EHUko Gasteizko Hizkuntzalaritza eta Euskal
Ikasketak sailean, 2004, tesi zuzendaria: J. Kortazar. Pozten naiz, funtsean, bat gato-
zelako biok, nahiz gisa denez, askoz zabalago agertzen diren tesian nik zirriborratu
baino egiten ez ditudan alderdiak.

urra bezala gorde nuen, baiñan eztakit nun, egiñahalak egin-
da ezin baitut arkitu⁴¹.

Datekin nahastu egin zen Etxalde, Lhande 1957an hil baitzen, eta eri urte askoan egon zen 1934an apoplexiak jo zuenetik, baina hori da gutxienezkoa, oso argi azaltzen baita lerro horietan zenbat eragin zion hark. Hiru artikuluko horietatik lehenbizikoan⁴² kontatzen du Lhandek 1922ko udan anaiarekin eta lehengusu batekin Gaztelondo, Jauregiberribarra eta Malta ibarretan barna ibili zirela, mando gainean, sei orduz, baserri atarietan geldialdiak eginez, laborariengandik Etxahun buruzko argibideak lortzearren. Hartutako nekeak, halere, merezi izan zuen; izan ere, koblakariaren hilobia aurkitu zuten, eta oso era berezian, Lhandek kontatu zuenez.

Tokikoek esan zioten hilerriko sarreran zume negarti bat zela, eta haren inguruan egon behar zuela hilobiak. Utzi mandoak, zuzenean delako zuhaitz horren ingurura joan eta halako sasi-otoitz bat egin zuen: baldin eta purgatorioan bazen apaizengatik erran zituenak erran zituelako, handik ateratzeko abagune ederra zuela ziotson hildakoa-
ren arimari, abagunea zuela jesuita baten ikustaldia ballatzeko paradisu-
ra joan zedin eta horretarako gida zezala bera haren berri lor zezan. Ez al zuen sasi-otoitza amaitu, begiak altxa eta non ikusten duen belzututako harrizko gurutze bat beraren aurrean eta ETCHEHON idaz-
kuna, hurbildu gehiago eta Pierre Topet, hots, poetaren hilobia.

Barkoxeko herriko etxera jo eta ohartu zen ahoz aho kontatzen ziren datuak bat zetozela herriko etxeko datuekin, eta hori bezain garrantzizkoa, poetak kantetan emandako datuak zuzenak zirela, hots, egiazta zitezkeela artxiiboetakoekin erkaturik, esaterako, Mundi-
an malerusik-en *Hogei eta bi urthe bethe egunin/ emazte bat hartu nin ene zorigaitzin* esaten du, joan da Barkoxeko artxiiboetara eta non idazkariak erakusten dion ezkontzako agiria, eta justu poetak hogei eta bi urte bete zituen egunean gertatu zela. Eta hortik ondorioztatzen zuen:

[41] ETXAIDE, J.: *Etxaun'en bertsoak gipuzkeraz (Jon Miranderen lankidetasu-
nez)*, Itxaropena, Zarautz, 1969, 12-13 orr.

[42] LHANDE, P.: "Le barde Etchahoun" in *Gure Herria*, 1923, 420-430 orr.;
492-496 orr.; eta 534-542 orr.

*On en conviendra, cette exactitude est à la fois un bel hommage à la véracité du poète et à la fidélité des mémoires populaires qui nous ont transmis ces déclarations*⁴³.

Gisa denez (har bitez kontuan Lhanderen beraren bizitza eta espiritu erromantikoa), bat-etortze horietarik ondorioztatu zuen haren kantetan haren benetako bizi-urratsen datu zinetako anitz zegoela barreiaturik, eta ondoko ikerketek osatu ahal izango zituztela. Aurretatzen zuen P.T. Etxahun euskal poeta herriko handienetakoa izan zela, euskal literaturako Villon edo Verlaine.

Hiru artikuluetan oso garbi nabari da Lhande lerratua dela Etxahun konprenitzera eta haren apologia egitera, esaterako:

On comprend qu'au souvenir de ces douleurs, et aigri par des souffrances nouvelles, le malheureux poète en soit venu un jour à maudire la maison natale de son père et du même coup les imprudents qui "mettent leur amour sur les jeunes filles pauvres". "Jinkuak maradika beza Gaztelondo Tzopetia (sic) Bai eta neskatila praubetan amorio ezartia (430 or.).

Poetaren ezkontzari buruz:

Cette union malheureuse du poète avec une femme plus âgée que lui et que le choix paternel lui imposait fut l'origine de toutes ses infortunes. Etchahoun proteste bonnement que "lorsqu'il reconnut la valeur de ce qu'il avait acheté" il voulut "convertir par force" sa jeune compagne: Jakin nianian zer nian erosi/ nahi ùkhen nian bortxaz kunbertirazi. Quels furent les procédés du "convertisseur"? Nous l'ignorons. Il est permis d'opiner qu'il dut y mettre sans doute quelque énergie (.) la femme du poète réussit, nous ignorons pour quel sujet, à intéresser la Justice en sa faveur et à faire emprisonner son mari qui fut écroué à la prison d'Agen (493).

Oin-oharrean galdetzen du Lhandek nolatan ez zuten etxetik hurbilago presondegiratu, hots, ez al zen presondegirik Euskal Herrian poeta etxetik hurbilago egon zedin.

Aldatu ditugun lerro bakan horiek aski dira irakurlea ohartu dadin Lhandek nola idatzi zuen Etxahunez: miresmenez eta haren bizitza

[43] Lehen artikuluan, 423. or.

dohakabeagatik errukiz beterik. 1970ean argitara eman zituen Haritxelhar jaunak Etxahunen bizitzaz eta obraz egindako ikerketen emaitzak, eta P. Lhanderen ikerketen argitan egindako literatur lanen eraginez eta Etxahunen aldera zeuden hainbat uste on suntsitu egin ziren, baina horiek geroagoko kontuak dira. Jon Etxalderen eleberriak ere izan zituen aldaketak lehen ediziotik bigarrenera eta hirugarrenera, eleberriak berak ere izan zuen bilakabidea Haritxelharren ikerketek horretatarurik, baina 1955eko eleberria dugu aztergai eta idazleak hura idaztean izan zuen xedea azaldu ondotik, nobelaren beraren azterketara igaroko gara.

Bigarren argitalpenean (1980) tesi nobela egin nahi izan zuela adierazi zigun, eta helburua azaldu:

Nere helburua elaberi hau mamitzean, egiazko erlesioaren sustraia, erroa eta funtsa maitasuna dela adieraztea izan zen. Ez, ordea, maitasun neurtu bat, norberek eta adiskideak bakarrik maitatzen dakiena, -amodio klase hau girstino ez direnek ezagutzen baitute-, maitetasun neurrigabe bat baizik, gure Jesus Jaunak gurutzetik erakutsi ziguna, alegia, etsaia barkatzen eta etsaia maitatzen -hau ia eziñezkoa gizona- rentzat- dakien amodioa (.) Elaberi hontako pertsonaiek -eta halaber hauei sortzea eman dien gizakume historikoek- beren akatsak eta bekatuak izanen zituzten, baiñan denek zuten Jaungoikoaren Semeagan fede handi bat (.) gure elaberriko pertsonaiek ere, beren Jaun eta Maixua ereduzat hartuz, beren etsaiei barkapen oso bat opaz bukatzen dute. Honetxegatik nahi izan diot nobela honi "Elaberi girstinoa" azalgarria ezarri. Eta, bestalde, gaiñeratu dezagun irakurgai honek argi ta garbi aditzera ematen duela ere ezkontza bortxatuek, gehiago edo gutxiago behartuek alegia, zeinñen ondoren kaltegarriak dakarzkiten⁴⁴.

Azken helburu horregatik sortu zuen Maider pertsonaia: *asmaketarik prinzipalena, Maider'en sorraraztea da, hau, hutsetik ateratako pertsonaia baita, ene elaberriaren betegarri⁴⁵.*

[44] Bigarren argitalpena, Gipuzkoako Aurrezki Kutxa Probintziala, Donostia, 1980, 464. or.

[45] Bigarren argitalpenean, 462. orriko 6. oin-oharrean.

4.2.1.2. Eleberria

Zenbateraino bete zituen idazleak aurrez ezarritako xedeak?

Alde batera, aski da lehen kapitulua irakurtzea ohartzeko zer aldaketa dagoen *Garoa*-tik hona, eta aldi berean, bestalde, antzekotasunak ere agerikoak dira. "Joanes" pertsonaia eta "Piarres" pertsonaia, halaber, biak artzainak dira. *Garoa*-ko kontalari orojakilea pertsonaia nagusiaren deskribapen fisikoarekin abiatu zen: haren gorputzaren sendotasunaren berri eman zigun, nola pago eder batena, haren sasoa goretsi zuen, nahiz hirurogeita bi aldiz ikusi Aloña mendiko hariztietan hosto berdea berriz jaiotzen, haren begi gozoak, haren belarri erneak, eta gauzarik onena: guraso zaharrek erakutsi zioten Elizaren legea eta Jesukristok lurrean erabili zuen bitzta samurra, haren dohainak azaldu eta deskribatu zizkigun; dena bare-bare, oso erritmo motelean.

Joanak-Joan-eko kontalariak, aldiz, lehen hiru orritan ardi galduaren bila erakusten digu pertsonaia nagusia, pauso bizkorrean, hark lagun batekin izaten duen elkarrizketaren bidez gorroto dion osabaren berri ematen digu, nola osabak aitari burua berotzen zion esanez seme zaharrena, premua, oinordekoa, berea ez zuela, berea seme gazteena zuela, emazteak beste batekin izan zuela zaharrena eta horregatik ez zuela haren antzik. Gatazka gogorra, gorroto bortitzak. Mundu idillikotik oso urrun. Joanes pertsonaia eredia da, ideala, euskal arima ederra inoiz izan bide den eta beti izan behar lukeenaren eredia; Piarres, aldiz, hasteko, pertsonaia gatazkatsua, ongia eta gaizkia nahasi dituena, ez gizaki ideala. Lehen orri horietan bada, alde batera, oso bestelako nobela baten aurrean gauden sentipena jasotzen dugu. Eta izan ere hala da Tx. Agirrerren *Garoarekiko*.

Berehala ohartzen gara halaber, antzekotasunak ere handiak direla.

4.2.1.3. Idazlearen ikuspegia historia kontatzerakoan

Has gaitezen idazleak historia kontatzeko hartzen duen ikuspegi-tik. 1980an kaleratu zen bigarren edizioko sarreran idazleak egiten dituen adierazpenetarik delgarria gertatu zait honako esaldi hau: *Elaberri* hontako pertsonaiek –eta halaber hauei sortzea eman dien gizakume historikoek– beren akatsak eta bekatuak izanen zituzten, baiñan denek zuten Jaungoikoaren Semeagan fede handi bat. Horre-

lako segurantzia izanez gero nor bere baitan, zer ikuspegi hartuko du istorioa edo Etxahunen bizitzaren historia kontatzeko: orojakilearena.

XIX. mendearen lehen zatian, Frantziako iraultza burges famatua gorabehera, Zuberoan, laborari eta artzainak nagusi ziren gizartean, gehi ofizialeak, elizak eragin handia zuela, herritar xumeengan eragin espiritual handiena apalzek zutela uste izatea errealtatearekin nahiko bat etor litekeela pentsatzea, gehientsuenok onartuko genuke. Haatik, orduko zuberotarrek Jesukristorengan fede handia izan behar zutela uste izatea gehiago ematen du idazlearen sinesmenaren proiektzioa irudikatu nahi den errealtatearekiko leial izan nahia baino.

Idazleari iruditzen bazalo XIX. mendeko gizakumeen benetako eta funtsezko biziaz, espirituaz, iritzi argiak, seguruak eta benetakoak eduki daitezkeela, ukan ditzakeela Lhanderen artikuluetarik eta beste lorturik, zertarako ibiliko da horrelako segurantziarik ez dutenak ibilli ohi diren bezala istoriotik ezkututzen, onenean pertsonaia baten bidez kontatzen edo oso une jakin batzuetan baino ez nabarmentzen, edo pertsonaiek bere kontaketa eraman dezaten uzten; ez, ez, dena kontrola zezakeen eta uste horren araberako ikuspegia hautatu zuen. Kontatzen duena urrunegi gelditzen zitzaion bera idazle gisa kontakizunean agertzeko Txomin Agirrek *Garoa*-n bezala⁴⁶, orduko azoka eta aizkora apustueta eta ibiltzeko, baina bestela denetik egiten du: azalpen luzeak eman, aukera ikusten duen guztietan epai moralak jaulki, eta idazle orok bere esku duena ausarki balliatuz girstinotasunaren funtsa maitasuna dela "frogatzeko" gizakume historikoen irudikapen omen direnei nahi duen taxua eman, eta komeni zaizkion pertsonaiak sortzea, nahi duen xedea erdiesteko, hots, eleberrri girstinoa.

Lehen hiru orri bizkorren ondotik, sekulako motelaldia du kontaerak honako sarrera honekin batean: *Bi artzai gaztien jarduna entzun dugu eta gertakizunen aria zirpiltzen joan aurretik, beroien berri zerbait ematea bearrekoa zaigu*⁴⁷. Eta delako "berri zerbait hori" lau orri

[46] Ikusi OTEGI, Karlos: *Pertsonaia euskal nobelagintzan*, Gero, Bilbao, 1976, 92-102 orr. Halaber, FORSTER, E.M.: *Aspectos de la novela*, Debate, Madrid, 1995, 84-88 orr.; puntu hori jorrazteko Percy Lubbock-en *The Craft of Fiction* liburuaz balliatzen da.

[47] 1955eko edizioa, Itxaropena, Zarautz, 7. or. Beti lehen edizio hau erabiliko dugu. Hemendik aurrera, orria bakarrik.

dira, pertsonaia nagusiaren senideak, baserriaren kokapen zehatza, eraikuntzaren ezaugarriak, baserri horretako gizakiek zer ohitura zehatz zituzten (kaletarrentzako argibide emanka ari ballitz bezala), berriro eleberriaren gertakariari lotu eta osabaren eta ilobaren arteko borrokaren berri emanez amaitzeko kapitulua, eta horrekin batean gertakariaren aurrerapena egiteko:

Etxahunia'ko mutil-zaharrak bere illobak egin laidokeriaz apentzea zin egin du bere adore ta kemen guziz. Gaurogero, biderik makur eta biurrienak asmatuko ditu, Piarres, Etxahunia'ko oñordekoa zorigaitz osiñean bein da betiko eror dadin (15).

Irakurleari txera goxoak egiten dizkio kontalariak istorioa erraz jarrai dezan.

Kontalariak ematen dizkigun azalpenei doakienez, bigarren kapituluak dituen zortzi orritik ("Harritxabaleta nor eta nolako zen" deritzana) zazpi delako apalaz haren famaren berri ematera eskainiak dira, eta azkena pertsonaiak Etxahunen historian zer leku duen kontatzera ekarria.

Kontalari-idazleak istoriotik aldendurik ematen dituen azalpenen zerrenda egiten hastera, gehiegi luzatuko ginateke; haatik, baten berri emango dugu, kasu honetan azalpenek epai moralarekin bat egiten baitute. XVI. kapituluan "Asto lasterrak Barkoxe'n" deritzanean: *on litzaiguke, Asto-lasterren gixa, aldi artako gure asabak egin oi zituzten beste jolas ozpintsu batzuen berri ematea, oraiñaldiko euskalduna oitura auetaz baraurik baitago (170).* Narratzailearekin batean idazlea bera ageri da hor euskaldun ezjakinen irakasle lanean "asto laster" eta "tobera-mustrei" buruzko kazeta-artikulu bat ontzen ari ballitz bezala, eta Etxahunen bizitzaren kontaketa atal horrek duen helburu funtzionala alde batera, ohitura horri buruzko epaia ematen:

Egia esan Barkoxe'ko erri guzia kutsuturik zegon zitalkerizko pekatu berberan, batzuk zuzen-egarriz, bestetzuk makurkeri dollorrez, baiñan danok lagun urkoa juzgatzeke eta umillatzeko arrokeriz. Baiñan nor da pekatuz kutsutu gabeko gizona bere urkoari arria jaurtitzeko? (178).

Irakurlea bat etor liteke kontalari-idazleak emandako epai moralarekin edo desados, baina ez da batere literarioa gertatzen, ez du

laguntzen duela berrehun urte inguruko gizakumeen barneko balizko arrazoen itxuraketan. Prediku aire izugarria hartzen du testuak eta idazleak apaiz giristino tankera nabarmena, nahiz idazlearen xedea zena izanik, ballagarri gertatu xede zuenerako.

Gatozen eleberri honetan kontalari-idazleak hartzen duen ikuspegi zirriboratu ondotik⁴⁸ (gure lanaren mugek horretaraturik ez da gure asmoa azterketa osorik egitea inola ere) eratzen dituen pertsonaien nolakotasunei erreparatzera, harekin batean bi alderdi axola handiko baitira eleberriaren esanahia ustiatzeko.

4.2.1.4. *Pertsonaiak*

Kontakizuna oso aurreraturik duela, kontalariak berak azaltzen digu zein den pertsonaia ardatza: *bere berri eman bearrean gaituzu* (Piarresen berrin), *bera baitugu eleberri ontako ardatz eta bere inguruan dabilzkigu itzuli-mitzulika gañerantzeko notiñak olla-lokaren egalpeko txitoak bailiran* (238).

24 kapitulu ditu nobelak, eta hemeretziatan atarian Etxahunen kanta-zati bat paratu du idazleak. Kanta-zati horiek Etxahunen egiten zaizkion omenaldiaren erakusgarri dira. Atariko hori dagoenean kapitulua kantaren espirituari jarraiki garatzen saiatzen da kontalari-idazlea, hots, Etxahunek bere biziaren emandako ikuspegiari jarraiki.

Kontalariak heroiaren olerkiekiko, olerkari-kantariaren aldera sentitzen duen onginahia eta miresmena agertzen ditu nabarmen:

Izadiak zerion olermen usain nara, its eta margul gelditu oi zen, Otsoats'eko artzaiari bere olerki xamur, sentikor eta kementsuak biotzetik jalkitzen zitzaizkionean. Bere abotsaren bikaintasunak, olermenez jantzitako bere bertso lillurakorrak edo-ta bere bertso zirrikagarrien ezten zorrotzak, jendea alkarleian biltzen zuten bere ingurura (11).

Maiz sartzen zaigu pertsonaia nagusiaren baitan haren asmo ezkutuak argitzeko: *bere bideari xuxen jarraitu nai dio, saleskeri ta makurkeririk bage ta naiago du bere burua galduta ta ondatuta ikusi, bere onbearrez edo erosokeriz berak mugarritutako bideari utzi baiño. Zorigaitzez, bera baiño ahaltsuagokin oldartu bearra tokatu zaio;*

[48] Ikus Javier Rojoren tesian 336. or. eta ond.

baiñan, onegatik eztu amor emango bere burnizko borondateak (23). Hots, Piarres 19 urteko gaztea, munduko maltzurkeri eta azpikerien berri ez dakiena, espiritu noblea.

Badago eleberrian bihurgune nabarmen bat, "koblaria erromes" kapituluan. Batetik, kapitulu horretan espresuki adierazten digu kontalariak, kontakizunetik kanpo, zer pentsatzen duen Piarresen izaeraz, ikuspegi osoa, aurretik bere ikuspegia zatikatuago eman baitigu, nahiz irakurleok oso ongi ikusi dugun pertsonaia ekintzak burutzen:

Piarres'en izateari buruz ene irizpidea eska ba'lezaidate, bere onerako ta txarrerako joera guztiak itz bakar ontantxe bilduko nituzke: sentikor. Piarres, batez ere orixe zan ene ustez; biozbera onez-onean, minbera ta erratsua txarrean. Eskertsu ta biotz-zabala on zegionarentzat, ozpintsu ta apenkor bere kaltean ari zanarentzat (.) Zoritxarrez, Piarres'i, makurkeriz eta zitalkeriz ornitutako jendeen bizikide izan bearra egokitu zitzaion eta berari kupida gabe egin zizkioten txarkeriak okerra izatera beartu zuten, gizonik geienak bezala, Piarres'ek ere, ona ta txarra bereizteko Jaungoikoa'k igorritako argiari ateleioak itxi baizizkion, gizakerizko lerak ziara garaituta. Alabaiña, bere etsaienganako gorrotoak biotz-muiñeraño egin ba'zion zirritu, bere adiskiderik onenari bizia kentzeak, naigabe egin zularik gero, barren guztia iñarrotsi zion (211).

Bestetik, hori baino garrantzizkoago eleberriko gertakizunari buruz, beste norabide bat hartzen du; izan ere, Piarresek Donejakuera joateko erabakia hartzen du, nahi gabe bada ere, bere lagunik handiena tiroz hil duelako. Orduraino pertsonaia garrantzizkoenak osaba, aita-amak, anaia gazteagoa, emaztea eta emaztearen maitalea izan dira; handik harat, osaba eta anaia gaztea aurrez suntsiturik eleberri-rako, Piarres beraren eta haren emazteaz eta haren maitaleaz gainera idazleak asmatu duen alaba sasikoaren pertsonaia izango da ardatz, Piarresen emaztearen eta haren maitalearen fruitua.

Nolakoak dira bada, pertsonaia ardatzaren inguruan itzuli-mitzuli dabiltzan *notiñak*, *txitoak*?

Garoa-n "Joanes" erreferentziatzat harturik definitzen dira, hark ordezkutzen dituen balioen arabera, menditarrak jatorrenak eta zenbat eta kaletarrago eta hiritarrago orduan eta makurrago (Kontalari-idazleak malz bere iritziak Patxiko sendagilearen bidez azaltzen ditu,

eta hura ausartzen da baieztatzen "abarkazaleak" prestuago ohi direla oro har "abarketazaleak" baino), Joanesengandik zenbat hurbilago orduan eta duinago eta aldez beste, urrunago eta makurrago. Eibarraren mitin sozialistan esku hartzen duen semea eta Gaztelerrira jo eta han laketu dena oso urrun eta, aldez beste, etxean gelditzen den maiorazkoa, aitaren segida, hurbilen eta duinen. Pertsonaiak lauak dira bilakaerarik gabekoak⁴⁹. Esan liteke *Garoa*-n oso presente den dualismoa, on eta txarren arteko banaketa, balio onen eta txarren artekoa, pertsonaiak deskribatzean erabiltzen duen joskera dualista bera ere *Joanak-Joan*-en Piarresen pertsonaiarekiko gertatzen dela, hots, haren alde direnak dohainez dohatuak eta haren aurkakoak makurrez ajeatuak?

Gatozen *Joanak-Joan*-eko pertsonaletara. Osabaren aiurria:

Jaiotzetik izan zen latza, zitala, gogorra, sukorra, zima txarrekoa eta neurritz gaineko setatsua. Biziari bere alderdi latz eta samina billakatu (sic) zion soilki eta bere baitan ezin kabi ziteken, gizonak, alkarrenganako maitasunaz eta txeraz eztitu bear dituztela biziaren garrazkeriak. Besterentzat ez-ezik norberarentzat ere alakoxeko zen. Bere burua estu ta gogor artuzale baitzan eta sekula etzion atsegintasunik opa. Mundu guziarekiko espetan zegon eta lau edo bost lagun besterik eztitun inguruan bere konfiantza betekoak (38-39).

Beti Piarres nola galduko ibiliko da, batez ere oinordekotza kendu eta Mattini emateko. Ez dio inoiz barkatuko ilobari bien arteko borrokan nagusitu izana. Kontalari-idazlearen ikusmoldea kontuan, benetako bilakaerarik izan ez dezakeen pertsonaia da, berez da horrelakoxea eta irakurleak bere egiten badu kontalariaren mundu ikuspegia pentsa dezake bere baitan halaxe hilko zela bere iloba maitarearen ondoan. Eleberriko gertakarian bere egitekoa konplitu ondoan, anaia gazteenaren pertsoniarekin batean suntsitzen du idazleak.

Piarresen anaia gazteagoa. Aurrekoa ez bezala lantzen du pertsonaia hau. Haren arrimuan bezala, eta batez ere bere egintza makurrengatik identifika dezake irakurleak. Osabak bereganatzen du, Etxahuniaiko premu izatea eskainirik. Lehenik, osabaren mutil ageri

[49] Ikus OTEGI, Karlos: *Pertsonaia euskal nobelagintzan*, Gero, Bilbao, 1976, 40. eta ond. Halaber, E.M. FORSTER: *Aspectos de la novela*, Debate, Madrid, 1995, 74-84 orr.

da, haren gaizkide, eta lehen ahalegina ustel ateratzen zaionean osabari, berak hartzen du gidaritza, eta anaiaren emaztearen haragi gose denez, huraxe lortu nahi luke eta horretarako zuzen ez baizik azpljokoan aritzen da, pertsona tolesa baita. Bere xedea lortu ezina ezin eramanik, gorrototsua baita, "asto-lasterrak" antolatzen dizkie "ezkon-nahasle" maitaleei, hots, egintzen bidez osabaren ezpal bereko ageri zaigu, izendatuki testu-zati honetan agertzen den bezala: *Zu ezin aldendu zera zure odol egarria ase arte. Ni orobat, ene aragi goseaz okitu gabe. Biok ere zur baten ezpal gaituzu, osaba* (118).

Piarresen aitaren pertsonaia analarekiko kontrastean eraikia da:

Juanes oster, etorri eta eragitez motelagoa izanik, norbaiten morroi jartzeko ohea zegoen eta bere lanak zintzo egiñaz bizia morroi joango zitzaion. Ganora ta kemen falta baitzeukan norbere indarrez aurrera ateratzeko (.) Juanes ordea, bere nausitasun eskubideari itzala gordeazteko gizon urria zen. Naiz etxean, naiz etxetik kanpo, bera baiño kementsuago bat oldartzen zitzaion orotan, bildurrez edo bere burua apalago etsituz, bestearen esanetara jarri oi zan (68).

Lehenbizi, bera ibili zen osabaren mutil Piarres gaztetako maitaleagandik bereizi nahian, gero Piarresek hura utzi zuenean bera ibili zen osabaren eta emaztearen aurka obeditu zuen seme zaharrenari ezin zitzaiola oinordekotza kendu eta.

Kemen gutxikoa. Esate batera, errain Engrazirekiko:

Aitak? Kemenik ba'lu...baiñan, bera ere erriñaren bildurretan dago. Gañera, berak bakar-bakarrik antolatu zun ezkontza au ta oker egiña ez aitortzearren bere babesa ematen dio Engrazi'ri (105).

Piarresen ama: *ayurritz artega ta urduri xamarra zen eta Etxahun-dar guziek bezala berotualdi gaiztokoa* (27). Definitua dago bere onginahia: *Mattin bestelako mutilla duk: atsegiñago, adeitsuago, zintzoago ta baita langilleago ere. Ene ustez, oinordekotza irabazi egin bear duk eta Mattin'ek obeto irabazia zeukak Piarres'ek baiño* (82) eta aiherkundeetan (Piarresekiko): *zipotz, dollorral Zer egin diok ene seme laztanari? (.) Lotsatu ere egiten naun olako seme baten ama izan bearrez. Ik eztaukak errairik, eztaukak biotzik, eztaukak kristau sentipenik...*(30).

Errain Engrazirekiko berriz: *amak eta ezkon-aizpak ezin alkar ikusi dute, biek sukalde bereko etxeoandre nai baidute izan, baiñan ezta orregatik Piarres'en aldekoa ere (105).*

Piarresen arreba Mayi: hau ere Piarresekiko definitua, haren aldeko bakarra gorago aipatu dugun bihurtunearaino, eta azken zatian funtzio garrantzizkoa betetzen du, auzo Hegiaphalia baserriko Madalena etxeoandrearekin batean: *amak esandako zipozkeriak zirela eta, bere anaiaren alde egin zuela eta: sekula etzun damurik izan bere anaiaren alde aterea, bai-baitzekin bere jokabidea garbia ta zuzena izan zala (31). Amak emandako tratu txarrak erasanda: Piarres negarez billatu zun; ez bere egiñaren damuz, ama baten ukoak egindako zastadak ito-bearrez baizik. Arreba kontsolatzera Joan eta Piarres'ek, eskerronez malkoak zerizkiola bere arreba besarkatu zun itz mugatu baiñan sakonaz: -Eskarrikasko, Mayil (ib.)*

Ezin gara pertsonaia bakoitzaren berri ematen xehekiro luzatu, ezta ere pertsonaien arteko sartu-irten eta elkar-eraginetan, pertsonaiek elkarren artean sortzen dituzten sareek baldintzatzen baitituzte haien egintzak, maiz idazlearen xedeen kalterako, baina Piarresen pertsonaiekin batean haren emazte Engrazi denez bigarren pertsonaia giltzarria, behatu diezalogun bertagotik kontalari-idazleak hura nola eraikitzen duen, eta senar-emazteen arteko harremanak nola irudikatzen dituen.

Piarresek lehen begirada aski izan zuen gurasoek eta osabak ezkontzeko hautatu zioten andregaiak nolakoa zen antzemateko:

Lenengo begi-ukaldia aski izan zun Piarres'ek berari opa zioten andregai zer neska tankera zan somatzeko. Soin eder eta marduleko emakumea, agertzapenetan nabarmena, arrak emearen irritsez jartzerañokoa eta itzetan ausarta eta iñorentzat begirunerik gabea. Etzan iñolaz ere arpegiaren xamurtasun eta emetasun jarioz gizezkoen biotzak maite-indarrez ikuitzekoa, baiñan bai ordea, bere begiak zerioten lizun-egarri gizonik otzenaren aragi-irritsak kordoka-aztekoa (87).

Emakume hau Eva Adan-galbideratzaile ez ezik, berez zen ninformanoa, gizonen bat ohekide izan gabe luzaro ezin etsi zuena:

Engrazik etzezakean gizezkorik gabe luzaro iraun eta gogokoa izan ala ez, norbait oekide eukitzearren menderatuko

zitzaion besterik ezean (169). *Bear-bearrezkoa zitzaion gizonzko bat bere lizun-egarria asetzeko eta etzun abagunerik galtzen bere maitale-oia ostera ere bere sare liluragarrian oratzeko (199).*

Alabaina, Jainkoak sexu-grinaz oparoki hornitu bide zuen emakume horrek bestelakoak ere adierazten ditu hurkoenek daraman bizimodu bekatuzko galduagatik kargu hartzen diotenean; hala adierazten dio Etxahuniako nagusiari, hots, aitaginarrebari:

Piarres'ekin ezkontzen etzula zuzen jokatu, ezpaitzen bere senarrarekin ezertan ere bat etortzen. Orain berriz, bere gogo ta atsegiñeko gizona arkitu zun eta ezertxoregatik etzion bere zorionari ukorik eginen (139).

Eta maitaleari berari honelako aitormenak egiten dizkio: *Xalbat; eztakusazu ni zu gabe sufritzen ari naizena? Zu, ene bizia, ene arnasa, ene izate guzia zera. Nirekin alkartuta bizi nai ezpa-duzu naigabez ilko naiz (207).* Hori sexu-irritsa baino zerbait gehiago da. XIX. mendearen lehen zatian dibortzioa ez zen posible, eta Espainian Jon Etxaldeak idatzi zuen 1953 inguruan ere ez (zentsurak atzera botako zion) baina kontalariak nahi izatera aukera hori, iradoki bada ere, egin zezakeen; baina ez, kontalari-idazlea ez zegoen horretarako, horrelakorik ezin zen iradoki ere egin, eleberri honetan kontalari-idazleak agertzen duen pentsamoldearekin aukera bakarra Jainkoari otoitz egin eta opariak eskainiz hura beratu eta gauzak zuzentzea zen.

Gainera, emazte ezkon-hausle hori belzten eleberri guztian zehar aritzen da. Piarres senar legezkoa artzain lanean baitzuen, hamabostean behin itzultzen zitzaion eta errepara bien arteko elkarrizketari, emaztea hasirik:

-Ez ote diat abereak baiño gehiago balio? Ala ta guztiz ere, ementxen uzten nauk bear-bearreko asegarririk gabe. -Amabostetik amabostera jeixten naun, larunbatetan, ire egarria ta bide-batez nerea asetzearren (.) Jeixten ba'naun, iregatik jeixten naun batez ere. Edo-ta eztun aski amabostean beingo asegarria? Ta eztun ori bakarrik; azkenaldi ontan eta lenago ere bai amaikatxotan, iregatik jatxi ondoren zapuztu egin naun (127).

Ama gisa ere ez zen batere gozoa bere hurrekin:

Engrazi, zakarra ta latza zen bere aurrakin, noiz nai etxetik aizatzen zitun traba besterik egiten etzutela esanaz, emakume ziztrin aren burua bere xalantzarentzat besterik ezpaitzegon eta arekin bakarrik billatzen baitzun biotz-atsegiña (228).

Garbi dago kontalari-idazleak noren alde egiten duen senar-emazteen arteko harremanean. Jakina, ez da Etxaideren beraren arazoa, euskal gizartearen eta euskal literaturan artean sexua tabua da, eta hari buruz idazteko oreka falta nabarmena. Koldo Mitxelena Etxaideren pertsonalek ez dute asebetetzen eta gutxienean Piarresen emaztearenak:

Ez nau, egia esan, inork asebetetzen; ez Etxahunek, are gutxiago bere emazteak, ez bere osaba, guraso eta senideek. Zer dela eta ezin ikusi hori? Zurrundurik bezala ageri dira —besteak Piarres galdu beharrean, bere burua hondatu beharrean Piarres—, ez dakite beren erraiak urratzen besterik. Ez da gogogiro aldakor xotilik. Ez da, hitz batean, argi-ilunik, eta argi-ilunean dago maiz gizatasun mardula. Badakit horrelakoa dela tragedi giroa, baina tragedi mailara heltzeko besterik ere behar da. Ezbeharrak saminena ez dira beti bihotz ukigarri⁵⁰.

Gatozen orain emazte ezkon-hausle eta haren amorante era berean ezkon-hauslearen artekora.

Nolakoa zen Piarresen emaztearen amorantea, auzo zuten Hegialphalia baserriko Xalbat?: *Gaztetan, neska kaxkariñen atzetik burua geiegixko berotuta ibiltzen zanetakoa ere ba-zan eta auek zoratu-azteko arte guziak ba-zekizkin (97)*. Aitak gogor hartu zuen eta oso emazte ona hartu zuelako iraun zuen hamar urtez bide onetik baina: *etsaiak nekez egiten du lo asperturik eta garaia eldu zela etsitu zunean, Xalbat'i illak zeuzkan griña zaharrak piztu-erazten saiatu zen. Ontarako, emakume eder eta tentagarri bat ipiñi zion auzoan eta biozpetik arenganako lei lizunkorra ernetzen asi zitzaion (109)* Hasiera batean berak zirikatatu zuen auzoko Engrazi, gero Engrazik bera, eta hark haren aitagarrebari bezala honek ere bere aitari honako aitormenak egiten dizkio: *alkar maite dugu eta Eliza'z ezin ba'daiteke ere, legez, Madalen'ekin uztarpea urratu nai nuke Engrazirekin ezkontzeko (166)*.

[50] Ikus MITXELENA, K.: *Euskal idazlan guztiak II, Liburuak I, Klasikoak 22, Etor, Donostia, 1988, 56-57 orr.*

Gorago esan dugu kontalari-idazlea ez zegoela horretarako. Bestalde, Xalbaten pertsonaia xamurrago tratatua da Engraziren pertsonaiaren aldean, honi barkatzen ez zaizkionak barkatzen zaizkio hari:

–Xalbat, –esan zion Engrazi'k leratsu beren buruak leku seguruan etsi zitunean–, emen inork ez gaitu ikusten. Gaitezen goza biok dakigunez... –Engrazi; eztakizu ordea, ene bizitza eraberritzea agindu niola Madalen'it? Xalbat gizajoari, ia garaiturik zetzan unean, tentaketaren erasorik gogorreanean, oraindik gelditzen zitzaion iraun gogo bat itzal zorian. Zirikaldiri ordea atea zabal-zabal egin zizkion eta bera bezelako izaki aul batek ezin eutsi arraigaren oldar sutsuari (207).

Kontua ez da pertsonaiak lauak direla edo biribilak, hots, idazleak ideia sinple baten arabera eratu dituela eta beraz bilakaerarik ezin dutela izan⁵¹, baizik ere ikusmolde gristinoak onar dezakeen garape-na baino ezin dutela izan.

Bigarren zatian, gorago aipatu dugun bihurgune gertatzen den kapituluaren ondotik, Piarres, erromesaldiei ekinik, onbideratzen eta Jainkoaganatzeko bidean abiatzen denetik aurrera Jainkoari eskainiko zalon oparia, Maider, hasten da protagonista bilakatzen, gainerako pertsonaiei eragiten eta haiek onbideratzen. Piarresen emaztearen maitaleak berarekin topo egiten duenean, hots, Xalbatek bere “bekatuzko alabarekin” topo egitean hala diotsa aitak alabari: *Gauza bat bakarrik esan nai nizuke oraingoz, Maider: asko maite zaitutala (235).*

Piarresek aita zein duen salatzen dio delako Maider pertsonaiari eta hamabi urteko neska hasten da Madalenako ermitara joaten Jainkoari aitagatik otoltz egitera, maitalea utzi eta amagana itzul dadin. Otoitzak ez dira aski izango, azkenean bizia emango du Jesukristok Golgota mendian bezala honek Madalenako mendian, elurretan izozturik, eta azken hatsa eman aurretik aitari eskaera egingo dio:

–Aita, ene azken gogoa duzu: ez nuke nai nire ama ta biok alkarrekin gehiago ibilli zaitzetzenik. –Maider, zin dagizut, zu bizirik ateratzen ba'zera edo ezpa'zera, enaizela zure amaga-

[51] Eleberri batean zenbat eta pertsonaia biribil gehiago eta lau gutxiago orduan eta konplexuago eta halaber modernoago. Hori ere ez da, jakinal Denak lauak izatea bai, bada, eleberri tradizional higituaren ezaugarri nabarmena.

na gelago urbilduko (262). Orain pozik ilko naiz, Madalena deunak ene otoia entzun baitu (263).

Eta aitak emandako hitza bete egingo du.

Engraziren Jainkoaganatzea ez da heriotzako ordurarte helduko. Hil-hurren sentitzean barkamena galdegingo dio Piarresi eta honek barkatu egingo dio:

Engrazi, orok gaitun pekatariak mundu zital ontan, -ekin zion Piarres'ek iketan, euren arteko izotzaldia ziara urtu zala aditzera eman nairik-, eta zerbait onik egin ba'dezakegu emen bizi gaitunan artean, alkarri barkatzea dun ezpairik gabe (.). Engrazi'k, bere azken orduko barkapenarekin, yoranez ideki zai zegon Etxahunia'ko ateak zabaldu zizkion Piarres'i, eta Jesus'ek ordañez, zeruko aterik ederrenak zabaldu zizkion bizi guzian deslai ta saiestu ibilli zen ardi gaixoari (278-279).

Garbi gelditzen da bien artean nork zuen arrazoi, nor zen borrero eta nor biktima.

Pertsonaien eta denboraren arteko sartu-irtenei ez diegu lekurik egin: ez du garrantzi handirik nobelan, gorago adierazi bezala pertsonaien bilakaera pertsonala ardatzarekiko harremanak eta batez ere eleberri girstinoa egin nahiak baldintzatua dagoelako⁵².

Leku gehiago eman diogu Garoa eta Joanak-Joan-en arteko antzekotasunak agertzeari desberdintasunak nabarmentzeari baino. Elkarrizketen dramatikotasuna, errerealismo nahia (atal oso bat hartuko liguke eleberri honen errerealismoa aztertzen ahalegintzeak, zalantzarik gabekoa dena da bestelako asmoak zituztela Domingo Agirrek eta Jon Etxaidek gai horrekiko, eta emaitzak ere desberdinak direla, harena izaki ideal eredugarriak aurkeztea, imitatzea merezi zutenak aurkeztea, eta honena berriz, munduan ongia eta gaizkia berezkoak direla baina hurkoarenganako maitasunaren bidez eta Jainkoari bihotza zabalduz gizadiarentzat bizitza hobea lor litekeelako uste osoa eleberrian erakustea) eta joskera desberdinak dituzte. Antzekotasunak agertu ditugu. Ohiturazko eleberriekiko etena askoz nabarmenago ageri da Txillardegiren *Leturiaren egunkari ezkutua*-n.

[52] Javier Rojoren tesian, ikus 312. or. eta ond.

P. Lafittek honela laburbildu zuen *Joanak-Joan*:

*Segur gaizkia bere tzarrenean emaiten zaiku begien bichtarat, bere zimarku, thema, dolu, arraphizte eta ondorio itsusienekin: ikusten ditugu atsegin galkor, herra, bekhaizti eta bertze sukhar gaichtoak alhan; bainan ordainez, arima zuzen batzuen entsegu, lan, bertute eta merezimenduak. Predikurik gabe, alegia deus ez (zein irakurketa desberdinal), bide gaichto bazterretako lili zitalek higuintzen gaituzte gaizkitik eta lore sendagarriak onerutzen*⁵³.

Haren Iritzian Garoa eta *Kresala* gairitu zituen: *banago Echaidek ez othe daukun eskurazko libururik azkarrena jalgi: Garoa eta Kresala lehen ginauzkan orai arte sail hortan; orai "Joanak joan" ezartzen dugu aitzindari (ib).*

Koldo Mitxelenak, gorago alpatu dugu, *Etxaide* nobelagilea eska-sean aurkitzen zuen *Etxaide* idazlearen aldean, eta eleberria bera beste hizkuntzetakoekin alderaturik erdi mailatik behera.

Jon Kortazarrentzat obrak eleberri historikoa gairitzen du:

*Egile miretsi bati eskainiriko omenaldia delako; alabaina, amaiera alde batera utzirik, hagiografia baino harago doa. Etxaidek sarbide-ibilaldia eskaini digu eleberri horretan, izan ere baztertua izatetik gizartean onarpena izan arteko igarobide da nabarmendu nahi duena -batzuetan argumentu xumeegia erabiliz eta Koldo Mitxelenak esanikoaren arabera, kausalitaterik ezarri gabe, bai eta pertso-naien trataeran ere-, baina, jakina, esperientzia erlijiosoan oin harturik*⁵⁴.

Deus ex machinaren egitekoak gorabehera, badu descensusus ad inferos, infernura jaiste bat: tradizionalistari Jainkorik gabeko giza-kumeek berez duten desordenarako joeraren berri ematen duena. (ib.) Eta idazlearen balloztapen orokorra: Antzinako teknika, ia-ia naif-a, erabili zuen eleberrigilearen gainetik dago Etxaidek beti izan nahi zuen eta izatera heldu zen idazle dotorea (ib.).

Ez nuke atal hau bururatu nahi Javier Rojoren tesitik hona ekarri gabe J. Etxalderen nobelen arteko batasunaren baieztapen gotorra:

[53] LAFITTE. P.: "Liburu berri" in *Herria*, 1955-10-13.

[54] KORTAZAR, J.: *Euskal literatura XX. mendean*, Prames, Zaragoza, 2000,

Usoa Alostorreko aztertzean esandakoa behar baino gehiago ez errepikatzeagatik, Joanak joan-en irakurketa egiteko, bi ataltxotan banatuko dut diskurtsoaren osaketari dagokion hau⁵⁵; eta batez ere Gorrotoa lege nobelaren atarikoan balez-tapen erabatekoagoa: Joanak joan izeneko nobelarekin, Jon Etxaidek Usoa Alostorreko-n zirriborrotzen zituen planteamen- duek garapen ia osoa hartzen zuten: lehen aldi mintzo den narratzaile orojakilea; fikzioa heterodiegetikoa; narrazioa lehe- naldi historiko batean kokatzea; konfliktoan dauden alderdi batzuen presentzia; konflikto honi erlijioan oinarritutako irten- bidea ematea; errealitate hartutako datuak nobelaren as- moaren arabera aldatzea; behin eta berriro errepikatzen diren gai eta motiboak (justiziarena, ezkontzarena, grinarena...). Honelako osagaiak agertzen dira Etxalderen nobeletan eta haien arabera defini daiteke bere nobelagintza⁵⁶.

4.2.2. Leturiaren egunkari ezkutua

Egunkari itxuran taxaturiko lehen eleberri modernoa euskaraz. Mugarri bat euskal narraziogintzan. Kritikari eta iruzkinlarien aldetik izan zuen harrerari dagokionez, liburu gisa kaleratu baino lehen hasi zen eta 1965 arte luzatu, hortxe nonbait, lehen artikulua salla, lehen harrera kritikoa deitu dezakeguna. Hasi Zaitzegik *Euzko-Gogo*a-n liburuaren zati bat argitaratzean idatzi zuen iruzkin laudoriozkoarekin eta bururatu 1965ean Joxe Azurmendik *Jakin*-en idatzitako "Jainkoaren billa" artikuluaekin.

Beste era bateko kritika izan zuen 70eko hamarkadan, Salzarbi- toriaren *Egunero hasten delako*-ren ondotik, besteak beste, I. Sara- sola, K. Otegi eta M. Zarateren azterketekin. Eta harrezkero gure egunotaraino, hainbat eratako azterketa eta kritika erakarri ditu. Gure azterpuntutik begiraturik, besteak beste, hor da "Txillardegilagun- gi- roan" liburuan⁵⁷ bildurik J. Azurmendiren "Kierkegaard-en "egunkari ezkutua"" artikulua, eta EHUK 2007ko uda ikastaroetan liburuari eta

[55] Javier Rojok J. Etxalderen nobelagintzaz egindako tesi argitaragabea: 426. orrian.

[56] Javier Rojok J. Etxalderen nobelagintzaz egindako tesi argitaragabea: 457. orrian.

[57] AZURMENDI, J.: "Kierkegaard-en "egunkari ezkutua"" in *Txillardegilagun- gi- roan*, Udako Euskal Unibertsitatea, Bilbo, 2000.

haren literatur testuinguruari eskainitako ikastaroan, idatzi zenetik berrogeita hamar urte igaro zirela oroitzeko antolatuan, hainbat irakasle eta idazlek egindako ekarpenak.

Era askotako iritziak agertu dira baina salbuespenik gabe denek onartu dute gai aldetik ekarri zuen eraberritzea. Nik uste, formulaziorik erabatekoena, haustura osoaren adierazpen biribilena A.M. Tolodoren dela:

Txillardegik eten egiten du eleberrigintza mende erdi batean ehotuz joan den tradizio urri eta ahula. Baina etendura hau ez da seguraski mende honen hogeitahamargarren hamarkadaren inguruan poesiaren eraberrikuntzak bere aurreko poesi-gintzarekiko suposatu zuenaren galga berekoa. Euskal poesi-gintzaren tradizioa beregana zezaketen poeta horiek eta tradizio horren errautsetatik indar eman poesi-gintza berriari. Baina Txillardegik eta bere ondorengo beste zenbait eleberrigilek eten egiten dute; tradizio ahul horrek existituko ez balu bezala eraikitzen dituzte beren eleberriak. Edo areago: tradizioa erreferentzi puntutzat hartzen bada, berarengandik ahalik eta urrutien lekutzeko da⁵⁸.

Leturiaren egunkari ezkutua-ren azken atala, mundu-ikuskerara aldetik, ez da hain hauslea edo tradizio birrintzailea; oroit Leturia protagonistaren hitzok: *Miren'ek behar nau; nire aberriak behar nau; nireek behar naute. Berena naiz, eta berak gabe ezer ez naiz⁵⁹*. Peru Leartzako, bai.

Heldu zaizkion kritikak alde literariotik etorri zaizkio: nobela filosofikoegia izatea leporatu zailo, saiakera zati gehiegi izatea, nobela existentzial frantsesek baino mami literario gutxiago izatea. Nolanahi ere, hamarraldiko eleberrri garrantzizkoena.

4.2.2.1. Lehen harrera kritikoa (1957-1965)

Euskaltzaindia babesle eta ordurako euskalgintzan norbait zen K. Mitxelena euskaltzaina aitabtxi zuela argitaratu zen. Eleberriak hone-lako esaldiak idatzarazi zizkion aitabtxiari:

[58] TOLEDO, A.M.: *Domingo Agirre: euskal eleberraren sorrera*, Bizkaiko Foru Aldundia, Bilbo, 1989, 710 or.

[59] *Leturiaren egunkari ezkutua*, Elkar, Donostia, 2. edizioa, 1983, 136 or.

*Ez dut uste inoiz gure hizkuntzan entzun denik horrelako hitz larririk, horren zinezko aitorrrik, horrenbesteko karraxi sarkorrik. Ez dugu sekula egin, hitz batean esateko, Leturia-rena bezalako ibilaldirik gogobideetan barrena*⁶⁰.

Beraz, ordurainoko euskarazko testuak ez bezalakoa, bihurgunea markatzen duen horietakoa etsi zuen.

Eta horrekin batean, beste belaunaldi baten ordezkari:

*Nik ez dut Txillardegi bakarrik ikusten. Txillardegi eta "Leturiaren egunkari ezkutua" gizaldi berri baten eta gizaldi horren obren aintzindari gisa agertzen zaizkit. Ez dut uste oker nagoenik eta ez nuke inolaz ere oker egon nahi. Ate-joka dago-neko deus gutxi ezagutzen ditugun ondorengoak*⁶¹.

Arestian alpatu bezala, J. Zaitegik Euzko-Gogoa-n azken atal "Megu"-ren zati bat eman zuen eta hari egindako sarreran, besteak beste, honako esaldi laudoriozko hau: *Azalez ta mamiz orrelakorik eztugu irakurri euskeraz lenago*⁶².

Euzko-Gogoa-n orobat, A. Ibinagabeitiak, kaleratu ondoan, idazleak testuan izandako implikazioa nabarmendu zuen guztien gaineratik: *liburu au idazlea bera dela esan bear, ez estiloz bakarrik baita mamiz ta giarrez ere*⁶³. Haren aurreko euskal idazleek beren burua gehiegi mozorrotzen zutela "zintzo", "gisako" agertu beharrez, eta honek hautsi zuela joera kaltegarri hura.

N. Etxanizek, Euzko-Gogoa-n halaber, K. Mitxelenak bezalatsu, gazteen belaunaldiko ordezkaria ikusten zuen islatua eleberrian, zailantaz betea zen gazteriaren ispilua, eta txalogarriena zeritzon gal aldetik euskal literatura eraberritzeko donostiar euskaldun berriak egindako ahaleginari:

Gure gaztediaren ZALANTZA gaitza agertzen digu, ain zuzen, Txillardegi idazleak(.) Leturia'k ZORIONA ta EGIA arkitzea du bere kezka zirikatzailea (.) Azken iluna Txillardegi'k bere Leturia'ri eman diona. Gaurko gazteen buruetan diran lañoen

[60] Leturiaren egunkari ezkutua, Elkar, Donostia, 1983, 11. or.

[61] Aip. lib., 14. or.

[62] ZAITEGI, J.: "Leturia'ren egunkari ezkutua" in Euzko-Gogoa (7-8), 1956.

[63] IBINAGABEITIA, A.: "Leturiaren egunkari ezkutua" in Euzko-Gogoa (5-6),

antzekoa. Liburuak Lizardi zanaren URTE-GIROAK darabilzki gogoan. Aren itzala pizten du azkenerarte. Arek Udazkenean nai zukean jo-muga, Leturia'k Meguan arkitu du. Euskeraz etzan onelako gairik aztartu egundaño. Au degu pozgarri. Gai berriak lantzea; kezka berriak arrotzea nai genduke gure izkuntzaren baratzan, ta auxe egiten digu txalogarriena Txillar-degi gazteak⁶⁴.

Tx. Peillenek Parisko *Elgar* aldizkarian, ordurainoko euskal eleberriekin alderaturik haren berritasuna goresteaz gain, kontakizun existentzialista gisa bainoago nobela psikologiko gisa etsi zuen:

*Leturia est cependant un peu de chacun de nous lorsqu'il refuse de se mentir à lui-même (.) Notre auteur est le premier romancier psychologique de taille que nous ayons et pour son premier livre, voilà qui est prometteur; il lui reste à passer l'épreuve du second livre*⁶⁵.

Argitara eta hiru urtera agertu zen *Herria* astekarian, sinadura gabe, segur aski P. Larzabalek idatziko zuen iruzkina. Bertan liburua-aren aitormen kutsua, *ni*-aren diskurtsoa azpimarratzen da, eta erabat harturik, liburua gorensten:

*Liburu huntan Txillardegik argitaratzen du hil den gizon baten kofesioa. Hilak bere kofesioa eskriboz utzi baitu (.) Hilak bere kofesioa ez dio Jainkoari egiten, bainan bere buruari...Bere barneko berri emaiten dauku, bere aithormen, iduripen, griña, plazer eta gora-behera guziekin. Bethi mamirat doha haren gogoia eta batzuetan hain barna nun irakurleak behar baitu aphur bat irakurtzetik gelditu, pokadoa aberatsegi delakotz laster direitzeko (.) Hots, liburu ederra bat irakurri dut, eta, eskualtzaleeri hortaz izan dudana plazerra diotet salatzen!*⁶⁶.

Bitoriano Gandiagak olerkia eskaini zion, besteak beste, eleberridazlearen arima kartsuaren biki sentitzen zela aditzera emateko, berak ere gorputzaren eta arimaren gurarien borroka sumatzen zuela bere baitan:

[64] ETXANIZ, N.: "Leturiaren egunkari ezkutua" in "Euzko-Gogoa" (5-6), 1957.

[65] PEILLEN, Tx.: "Leturiaren egunkari ezkutua" in *Elgar*, 1958 urria, 100. alea.

[66] LARZABAL, P.: "LIBURU BERRI: Leturiaren egunkari ezkutua" in *Herria*, 1960-06-09.

*Gizon begi-goritu,/gizon jagi-zale,/gizon griñen-katigu,/gizon miñez-bete... /Gizon.../ Zeuk legez daukat/arima gartsu bat./ (.) Zeu legez, naikun biren/soka-tira daukat*⁶⁷.

Juan Mari Lekuonak, Txillardegiren eta Gandiagaren garalkide bera ere, Gandiagaren obraren existentzialismoa azpimarratu nahi izan zuen: existentzialismo berezia.

*Sentiberatasunetik eta jarreratik gehiago gaietatik eta filosofia-tik baino. Behar bada. Baina gerraondoko umea zen Gandiaga, gerraondoko mindurak erresumindua (.) Garai hartan asko eta asko ginen nobela honek (Leturiaren egunkari ezkutua) hunkitutakoak. Eta Gandiagak ere adostasun ezin-ukatuzkoa du Txillardegiren irakurkerarekin. Orduko idazle gazteenen joera zitekeen, Elorri hain markaturik uzten duena*⁶⁸.

Gisa denez, denek ez zuten goretsi. Beldurra sortu zuela ere esan liteke erlijioso euskaltzaileen artean batez ere, euskaldunen Jainkoaren alderako fede tradizionala koloka jar zezakeela-eta.

Aita Villasantek Egan-en, lehenik, liburuaren iruzkina egin zuen (P. Narbaitzen "Kattalinen gogoetak" iruzkintzean aipatu dugu bi liburuak, "Kattalin..." eta "Leturia..." bateratsu irakurririk kontrajarriak ikusten zituela) eta horren ondotik beste artikulua aski luze bat argitaratu zuen bitan zatitua: "Munduaren egokitasuna eta Jainkoa"⁶⁹. Lehenbizikoa ez ezik bigarrena ere ahotan dugun eleberriari emandako erantzuntzat har litezke. Iruzkinetik zati adierazgarri batzuk aldatuko ditugu:

Existentzialisten eskolak moda ori jarri digu: giza-bizitzaren tajugabea azaltzea. Ez munduari ta ez gizonari ez omen zaio nondik-norakorik ikusten. Aurretik lillura gezurtia ta engañagarria, eta gero, lilluratik esnatutakoan, egia gordin eta ikaragarriakin topo egin bearra, eta ortik etsipena (.) Ba ote du tesis garbirik eleberri onek? Ez nuke esango. Leturia ori erdi-ero bezala azaltzen zaigu (.) Baiña tesis ideologiko agiri bat ez baldin badu eleberri onek, impresio bat bai uzten duela, ao-

[67] Bitoriano Gandiaga, Elorri, Arantzazu argitaldaria, 2. edizioa, 1989, 180 or.

[68] Liburu berean, 12. or.

[69] "Leturiaren egunkari ezkutua" in *Egan*, (5-6), 1957, 328-332; eta "Munduaren egokitasuna" I in *Egan*, (1-2), 1958, 48-52, eta II in *Egan* (3-6), 1958, 196-204.

gozo berezi bat, ta ondo garratza, samiña, mingotxa (.) Bizitza ez ote dan xede gabeko zerbait, engaño bat, burla bat (.)

Hau ezin zuen eraman, ikuspegi hau hedatzea euskaldun irakurleen artean. Gauzak oso bestela zekuskien berak, eta hala aldarrikatzen zituen:

Beste erlijioetan sentimendu erlijiosoak bere kasa ibilli izan bada adimenaren argia gidaritzat artu gabe, kristau erlijioan ezta ala. Eta ain zuzen ortan datza kristau erlijioaren sendotasun gotorra: adimenaren eta sentipenaren artean alkartasun autsi-eziña lortu dela. Sentipen erlijiosoak eztoa itsuan, baizik adimenaren argia gidari duela. Autsi eziñezko alkartasun orrek ematen dio bere ermotasuna (sic) eta batasun ori desegitea eztugu bein ere onartuko (.) Labur, ba-dakigu Megu orren ostean ba-dela Udalen berria, bein ere zimeltzerik eta igartzerik izango eztuen Udalena (ib.).

1958ko artikuluan, beste era batera baina xede berberaz, apostolutza bete-betean:

Ustekabea, itsu izan oi da. Eztu legerik. Ezta oberantza ari, eztu gorako leiarik, aurrerapenaren berri eztaki. Mundu zabal au, bada, asmo, gogamen edo lege batek darabil. Dena da neurri, kontu, egokitasun, gogo. Eta egokitasun onetan ba-da iraupen eta aurrerapen. Alperrik ibiliko dira sofismak eta matazak saillean jartzen. Ez digute sekulan buruan sartuko guzti ori bera bakarrik egiña izan ditekenik, edo guzti orren gainean Adimen bat eztagoenik. Gauza auek ez lirake probatu ere egin bear. Ain dira argiak eta berez ikusten direnak! Argi onen aurrean eztago begiak itxitzerik (198).

Eta artikuluan aldeztutako tesiaren laburbiltze gisa:

Ordena, ukatu ezin diteken gertaera bat da. Eta gertaera ori ezin esplikatu diteke, gogamen batera jo gabe, bere buruaren berri dakian adimen bat ipiñi gabe. Mundua baiño lehenago ta gorago den Izaki jakintsu ta boteretsu bat jarri gabe. Munduaren ibilera ta martxa aldeztu aurretik ikusi ta egokitu al izan duen Norbait (204).

Iñaki Bastarrikak egin zion iruzkinik zitalena:

Naste-borraste bat-edo otu zitzaidakean. Aria ondo eramana. Baiño arrunta xamarra...nere gardiz. Astuntxoegi ere ez ote

duk? Maiz orrialdeak saillean pasatzeko gogoak ere ematen zidakekan. Irakurtzale porrokatu nauk izatez, batez ere elerti-filosofi gaietan. Ez dikat, bada, uste oitura-ezatik ditekeanik...(.) Jainko orren irudi margul ori...Moral aldetik bakarrik ez, "Etika natural" aldetik ere etzekikat nola epaitu leizen...Dostoievski baten eleberrietan ireak baiña intziri etsitua-goak arkitzen dituk orrialde bakoitzean, baiño egoki ta bere puntuan otutsen zaiok edonori. Maiz-ta bapatean Jainko ta gizaki guzien aurka biurtu, beti egoki. Etortasun, egitasun onen palta edo egokitasuna somatzen dikat ire ontan. Nortasun egin baten pentsaera umotua baiño, esistanzialista joerako nobelari asko irakurritako baten sailoak iruditu zaizkidak ire bururapenak (.) Bazegok gure errian bertan ikutu gabeko nai-ko eleberri-gai ederrik asko. Nork bilduko ta eleberrituko zizki-guk? Murgil adi gure erriaren barne-arazotan⁷⁰.

Txillardegiaren erantzuna ere zakarra izan zen⁷¹, berak ere berriki aitortu duenez, batez ere Bastarrikak artikuluan darabilen hizkera astintzen eta haren euskararekin batean hark maisutzat zituen batzuen⁷².

Arantzazun bertan baziren Aita Villasantek bezala etsi ez zutenak nobela eta haren eskolastizismoarekin bat ez zetozenak, esaterako, Joxe Azurmendi. Idatzi eta ia hamar urtera Txillardegi aldeztu beharra sentitu zuen:

Noizpait, asko arritu nitzan Txillardegi ez dakit zer demonio zela esan zidatenean. Mik ezin ukatu izan nuen (ez dut proba erabakigarririk) baiña esandakoa progatzen zuen argudio sendorik ere ez zidaten aurkeztu. Geroago, nire memorian pixkana pixkana argitzen datozkit aspaldian irakurritako orrialdeen gogoetak, eta penaz betetzen nau gure artean akusaziorik galantenak zein errezeki egiten ditugun pentsatzeak⁷³.

"Jainkoaren billa" zebilela defendatu zuen, ez zela jainko-ukatzal-
le eta gutxi bezalako Jaungoiko-gosea zuela:

[70] In *Yakin* (5).

[71] Irakur ZABALA, Juan Luis: "Txillardegi Leturiaren sorlekura itzuli da (eta 3)" in *Berria* 2006-10-29, 39 or.

[72] Ikus "Tradizioa eta modernitatea 50eko hamarkadan" bien arteko talkari buruzkoa.

[73] "Jainkoaren billa" in *Jakin* (5), 1965, 38-46.

Jainkoaren billa dabil Txillardegi bere obretan. Dudaren ezte-
nak alde guztietatik zitzaka dituela esatea ez da iñoren eskan-
dalo izango, noski, oetatik libratzeko modu bakarra, seguru-
tik, ezer ez billatzea ta federik ez izatea bailitzake (.) Ona
emen aren ideien ardatza: jomuga bearrez bizi gera lurtarrok,
eta jomuga au da gure ilusio edo begitasuna. Ilusiozko lorki-
zuna munduaren esi barruan badago ez da benetako zoriona-
ren iturri. Ez dalako absolutu noski; ta gure arrenkurak azken-
gabeak izan. Beraz, mundutik at bear du jomuga onek, eta
absolutu. Orregatik, bada, Jaungoikoak bakarrik ase gaitzake,
ta erlijioek asmatu dute egiazko zorion bidea (.) Eskolastikoa-
ren bidea ez da bakarra, ta A. Villasante ez bezalakoxe bidean
ibilli zaigu Txillardegi. Bearbada ez du aren arkitektura sendoa.
Bai, ordea bizitasun gehiago.(.) Nobela oso gutxitan billa dite-
ke Txillardegiren onetan ainbeste Jaungoiko gose (ib).

Txillardegirengana itzuliz, I. Bastarrikaren kritikei emandako eran-
tzuna baino lehen, nobela idatzi berritan, bi artikuluko behinik behin
kaleratu zituen buruan zerabiltzan kezken adierazgarri⁷⁴. Euskarazko
lehen nobela existentziala hainbat gazte kontzientziaturen erlijio kri-
siaren testuinguruan sortu zen, erlijio soziologiko ofizialarekiko krisi
giroaren isla izan zen eta giro sortzaile aldi berean, azaldu berri
ditugun erakusgarri hautatuek iradokitzen digutenez.

4.2.2.2. Bigarren harrera kritikoa (70eko hamarkada)

Go-rago aipatu dugu 70eko hamarkadan bestelako harrera izan
zuela, hain zuzen R. Saizarbitoriaren *Egunero hasten delako*-ren on-
dotik. Lehen aldiaren nobelaren gaiari, alderdi erlijioso-filosofikoari hel-
du zitzaion nagusiki; bigarren aldi honetan, aldiz, alderdi literarioei
gehiago erreparatu zitzaion aurrekoak baztertu gabe, ezin bazter-
tuzkoak baitira Txillardegiren nobelagintzan.

Arestian aldatu dugun Azurmendiren artikuluan, honako baieztapen
hauek ere bazetozen Txillardegi literatoaz:

*Txillardegi-ri, dirudienez, ideien korrontak eta aiek bata bes-
tearekin xuxen-xuxen ariltzeak nobelaren teknikak eta beste
ezerk baiño begiramentu ohea merezi dio. Onekin, nobela*

[74] Ikus "Tradizioa eta modernitatea 50eko hamarkadan" atalean, "Txillardegi-
Bastarrikaren arteko talka", 89 or.

tekniko eredu bat baiño milla aldiz estimagarriagoak ditugun enseiu kartsuak eman zizkigun. Nobelaz ere ona danik ukatu gabe. (ib.)

Bestela uste zuen Ibon Sarasolak 1970eko hamarkadaren erdialdean. Duela hogeita hamar urte euskal literaturak nobelagile hobeak behar zituen, eta hori ezinezkoa zen euskal irakurleak nobelak "irakurtzen" hezi gabe. Berak nahi zuena egiteko metodorik onena kritika formalista egitea zen, hots, errusiarrek mende hasieran oinkatutako bidean sakontzea⁷⁵.

Sarasolak zioen *Leturiaren egunkari ezkutua* nobela mamitsuegia zela, intelektualegia eta bertan eleberrigile existentzialista famatuenen nobela famatuenetan baino literatura gutxiago zegoela:

Obraren mamia. Zeren Txillardegiren lehen nobela, zerbait bada, mamitsua baita, hitzaren zentzurik hertsienean (.) Argumetoak eta nobelak berak duen kutsu existentzialista nabaria da: egileak berak onartu du eta kritika aho batez mintzatu da honi buruz. Baina "Leturia-ren egunkari ezkutua", bere ereduak (Sartre, Camus eta beste zenbaiten nobelak) baino intelektualagoa da. Ez dugu Txillardegiren lehen obran haren "maisu" enetan bezanbat "literatura" aurkitzen (.) Nobela funtzionalgia da, funtzionalgia nobela bat izateko⁷⁶.

Lorpenak ere hautematen zizkion: euskal literaturan ohi ez bezala hiri-giroa nabarmendu izana eta giro hori moralismorik gabe garatua, esaterako, Domingo Agirrek ez bezala. Taxuketaren aldetik, dio, nobelak zati ongi biribilduak dituela: Adibidez, *Leturia Mirenez maitemintzen den prozesoa*n, *ekilibrio ondo lortu bat nabari daiteke*. (ib.).

Hizkuntzaren mailan jarrera berri bat erakutsi zuela nabarmendu zuen:

Txillardegik gauzak esan nahi zituen eta hori ezin egin zezakeen garai hartan nobelan erabiltzen zen euskara ofizialarekin. "Inpresio", "espasmoak", "sentsazio", "autentiko", "in-auten-

[75] Ikus: *Txillardegi eta Saizarbitoriaren nobelagintza*, Kriselu, Donostia, 1975, hitzaurrea.

[76] Internet: Literaturaren zubitegia: "Eraberritze problematsu baten problema: Txillardegiren nobelagintza" edo *Txillardegi eta Saizarbitoriaren nobelagintza* Kriselu, Donostia, 1975.

tiko" eta horrelako hitzak ez ziren euskal-nobelak erabiltzen zituenak (ib.).

Lehen nobela, erabat harturik, eta orduko euskal nobelekin alde-raturik:

Txillardegiren egintza aurreko egoerari buruzko erreakzio bat bezala ikusten genuen, aurreko nobelagintzaren baseritartasunaren, herstatusun ideologikoaren, mamiari buruzko axolagabekeriaren, garaiari eta giroari buruzko desegokitasun eta atzerakotasunaren aurkako erantzun bat bezala. Txillardegiren lehen nobelak izan zuen garrantzia batez ere hortan zegoen: etorkizunari buruz irekitzen zituen posibilitateetan.⁷⁷

Baina Txillardegiren ondoko bi nobeletan direlako posibilitate horiek ez ziren gauzatu Sarasolaren arabera, eta euskal nobelagintza eraberritzeko lekukoa R. Salzarbitoriak hartu zuen, batez ere bizizuten garaiari hobeki egokitzen zitzaizkion kontatze-teknikak erabili zituelako *Egunero hasten delako*-n: kontalari orojakilearen ezabatze sakona eta haren hutsunea betetzeko "kontzientzia-korrante"aren teknika (stream of consciousness) eta elkarrizketen erabilera berezia, ahots polifonia erabiliz:

Nobelagilearen egiteko bazter-ezina gai eta egoera bakoitzari ongien dagokion teknika eta tratamoldea aurkitzea da. Gaur Mozarten gisara konposa ezin daitekeen bezala, ezin daiteke Balzac edo Tolstoiren modura nobela. Garai bakoitzak problema, gusto eta sensibilitate bereziak ditu. Hauk errespetatzen ez dituen nobelaria alfer-lan batetan ariko da nahi-ta-ez. Ez da hemendik segitzen ezin daitekeela nobelagintzan inguratzen gaituen errealitateari buruz konpromiso bat har. Literatura "bide bat" da, baina baita ere "helburu bat": estetikari buruz zilegiztatzen ez den nobela bat ezin baitaiteke errealitatearen lekuko eta salatari efikaz bat izan (ib.).

Handik urtebetera K. Otegi nobela horren azterketa zehatza burutu zuen, lehen pertsonaren erabileran oinarri harturik: hura irakurrita hobeki jabetzen da bat zergatik izan zen axola handikoa euskal literaturarentzat Txillardegiren nobela hori.

[77] Interneten, Literatuaren zubitegian, "Nobela moderno batetarantz" artikularen sarreran.

Kritikari lekua egiten dio "Negu" atalari buruz argi eta garbi salatzen duenean idazleak hor huts egin zuela, pertsonaia ahaztu eta besterik gabe bere gogoetak kazeta-artikulu batean bezala agertu zituenean:

Gogoeta jarraiki bat da: erlijioaz, bidetzat harturiko bizitzaz, askatasunaz, egiaren erlatibitateaz, geroaz, maitasunaz... Tar-teka ematen du, gogoeta hutseko artikuluak direla ataltxoak. Batipat, autorea forma inpersonalaz behin eta berriz baliatzen delako. Pentsaketa-katea bat da hori guztia, giza existentziaz. Pertsonaia ezkutatu bezala egiten da hor. Esaten ahal litzateke, autoreak, zati hontan, bizitzako errealitate sakonaz bere kezka eta burutazioak zuzenean eman nahi izan dituela⁷⁸;

Baina horren aurretik aski luze eta xehe azaldua zuen ordurainoko euskal literaturaren aldean, batez ere Garaio-ko Joanes-ekiko Leturia-ren pertsonaiak zer-nolako aurrerakada zekarren ikuspuntuaren tratamenduari buruz:

Pertsonaiaren eta irakurlearen arteko kontalariak dakarren monotonia bazterrera uzten da (.) Leturia, beraz, babeslerik gabe, argi-aurrekorik gabe. Den denez. Bere bizitza da Leturia; baina bizitza aldakorra, mugikorra, etengabe bestekotuz doana (128. or.).

Harreman gutxi ditu gainerako pertsonaiekin:

Leturiaren egunkaria, pertsonaiak bere buruarekin duen erlazioaren espresio da (.) Leturiak, bere buruarekiko erlazioan, bestek ezbezalako gizabanakotasuna azaltzen digu, baina besteren antzekoa ere, bai, bere barne mugikortasunez (.) Mirenekiko erlazioa salbu, ez da Leturiagana zuzendurik den pertsonaiarik (132-134).

Jakina, Leturiak eta Mirenek duten harremana garrantzizkoa da, eta naturaren tratamendua ere bai, batez ere lehen atalean. Lehenbikoari buruz honela dio K. Otegi:

Pertsonaia bien artean, kausa eta ondorio arteko erlazioa ikusten dugu. Miren, pertsonaia-kontalariaren irrika, beheratzapen eta aldakuntzen kausa bilakatzen da (135),

Eta naturari buruz berriz:

[78] OTEGI, K.: *Pertsonaia euskal nobelagintzan*, Gero, Bilbo, 1976, 156. or.

Leturiak, bere barne munduan beti ere, trukatu egiten du naturaren ikuspena. Zer-nolako aldartetan den, aldatu egiten du harekiko bere ikuspuntua. Naturakiko ikuspena, bere barne ikuspenaren arabera du (135-136).

Azken buruan, hogeigarren mendeko idazle berritzaileengan bezala: Leturiaren kontzientziak itxuratzen du errealtatearekiko bere ikuspena, naturarekiko, lagunekiko, objetoekiko bere erlazioa (137) eta ez da "errealtatea" "margolanaren hondoa" eratzen duena baizik ere heroiaren kontzientzia da nagusi eleberrian.

Pertsonala heroi horrek gatazka existentziala bizi du: zorionaren bilaketa, zorion irrika, hautatu beharra, zorion egarria ase ezina: *egitura bat muntatzen dute gaiaren aldetik, gataska sare bat, pertsonaiaren kontzientzian finkatua* (143), eta korapilo horren aurrean ziurtasunik eza, kezka, etsimendua, eta azkenean: *bere egoismoaz jabeturik, "zorion bila, besteren maitasun eta zerbitzu bidez" ekiten dio. Mireni eta besteri laguntzea erabakitzen du (.) Topatu du zoriona Leturiak. Badu azken bat beren bilaketak. Mirenen alde bizia emanez hiltzen da. Heriotzeak markatzen du egunkariaren amaia. Egunkaria jarraitzeak ez du jadanik zentzurik: bidea aurkitua du. Ematen du, Leturia zorioneko dela horrela. Ezin egiatzatu dugu, ordea. Prozesoren azken etapa ez da hertsu* (149). Pertsonaiak ez du egonkortasunik eta are gutxiago Joanes baten gotortasunik.

Pertsonaiaren tratamendua xeheki aztertu ondoan, honako ondorio hau azpimarratzen du K. Otegi: *elementu osakaiek beren artean duten kidetasuna eta lotura* (156); guztiz aproposa nortasun baten bilakaera adierazteko, guztiz ere pertsonaia gatazka existentzial sakon batean murgildurik badabil.

Aurrerakada handia baiki, gorago agertu bezala, liburua akatsik gabea dela baieztatu gabe inondik ere.

Hamarkada beraren amaieran, Mikel Zaratek ere tarte handia eskaini zion⁷⁹.

Guztien gainetik idatziaren gaurkotasuna azpimarratu zuen:

[79] Ikus Interneten: www.armiarma.com-en: "Txillardegia, hiriko hizkuntzaren eragile" Euskal literatura II/ Azterbideak

Duela hogei ta bi urte euskaldun berri iraultzaile ta aurrelari batek idatziriko textoa da hori, eta gaurko euskaldun "zahar" batena dirudi hizkuntza, gai ta gaurkotasun aldetik (4).

Bigarrenik, lehen pertsona erabiltzearen garrantzia eta haren zentzua, hots, hark gaiarekin duen lotura estua:

Denboraren iheskortasunak Leturiari barnean ematen dion min etengabea lehen pertsonan adieraziz eta orainaldian gainera, gertaera denbora (Leturiaren gogaketa ta joan-etorrien denbora) eta idazketa denbora (ta irakurketa denbora ere bai, esango nuke) bat bilakatzen dira horrela gaurkotasun iraunkor batean (ib.).

Testuaren gaia honela laburbildu zuen: *Berriz etorriko ez den denboraren joate bizi ta azkarraren arago (arao/madarikazio) larri mingarria da texto horren tema (.) Aldiaren igarotze etengabeagatik gizonak betitik izan duen kezka ta samina agertzen dira (5).*

Existenzialistek lau haizeetara hedaturiko bizipenak euskal idazle batek baino gehiagok izango zituzten baina idatziz azaldu, lehenbizi Txillardegik: izanari (izenari behar luke) baino izanari lotuago egonik bere aldiko ideiak eta balioak erroetaraino ikusmiratuz eta hiri giroko hizkuntza batez baliatuz (6) eta hori egiteko erabilitako hizkuntzari buruz: Hiriko erdal kultura euskaratu ta euskaldundu beharra zegoen ta hiri kutsuzko euskara "berri" bat egin beharra horretarako (.) Baserritik hirira bakarrik ezeze, Euskal Herritik ere kanporatu egiten da, euskal hizkuntza unibertsaldu nahirik (ib.).

4.2.2.3. Mende aldaketarekin bateratsu egindako ekarpenak

XX. mendearen bukaeran jada ez du zentzurik euskal autoreen nobelagintzak alderatzen ibiltzeak eta jarraitu beharreko eredu bakarra zein den argitu nahian enplegatzeak, ordua da obraren beraren ezaugarriak eta eraginei gehiago erreparatzeko. M. Arrizabalagak oso argi markatzen du espiritu hori: *euskal nobelagintzaren alorrean ez du zentzurik Txillardegi versus Saizarbitoria edo Atxaga ikusteak. Txillardegi batez ere existenzialista dugu, Euskal Herrian bizi zen giro hertsitik jalgi nahian existenzialismo frantsesean iturri garrantzitsuak aurkituko ditu Camusengan, Sartreengan*⁸⁰, eta Leturia-ri buruz ho-

[80] "Txillardegi nobelagile" in *Jakin* (114), 50. or.

nako Iritzi jakingarri hau agertzen du: *Leturiaren egunkari ezkutua-n Leturiak dagerzkigun larriminak eta kezak euskal intelektual gazte batek Herriagaz konprometitu baino lehen izan ditzakeenak ditugu.*

Gatozen Azurmendiren artikulura, non Txillardegiren lehen nobelan Kierkegaarden presentzia isila dagoela gogoratuko digun, iradoki gehiago aztertu baino autorearen beraren hitzetan.

Txillardegik berak Unamunoz mintzo zela, daniarrak bilbotarrarengan izan zuen eraginaz honela azaldu zigan:

Une batean santu dirudi; ta ondorengoan, edozertarako segurantzia ezabatuta duela, biraua dario (.) Paradoja maite zuen, eta au zitzaion argi-iturri bakarra : "Oi danez nabarmendu ez dan egia bat agertzen du paradopak", esan oi zuen (.) Kierkegaard'en eragina agertzen zuen onetan (.) Esistentzialismoa zer zan emen inork etzekielarik, Dinamarka'ko izkuntza ikasi zuen Unamuno'k, arek eraginda, ta aurrenik ezagutarazi zigan gero famatua izango zan Soren Kierkegaard⁸¹.

Kierkegaard existenzialismo ezberdinen iturri komuna da. Eta haren eragina Txillardegirengan batetik zuzenekoa dela, diosku Azurmendik, Txillardegik berak aitortua, eta bestetik, Unamunoren eta existenzialista frantsesen bitartezkoa.

Azurmendiren artikulua gehiegi laburturik, daniarrak bereizi zituen bi bizimolde kontrajarriak: estetikoa eta etikoa,aldi berean biak ez balizik bata edo bestea soilik bizi daitezkeenak, *Udaberrian* eta *Udazkenean* nola ageri diren azaldu ondotik, *Megua*-ren haritik honako ondorioak ateratzen ditu:

Nobela poliziako batzuk bezala, Txillardegiren ideien nobelak (azpimarragarria), amaiera harrigarri bat dauka (.): Leturiak, bere egozentrismotik "konbertitu" (existentzialki!) eta besteen, bere beharra dutenen, zerbitzuan saiatzea erabakitzen du. Eta hemen, tupustean, honekintxe egiten duzu topo: "Mirenerekin behar nau; nere aberriak behar nau"... Mondik atera da bapatean aberri hau? Giltza bat da ezusteko berbatxo hori. Zentsurak beharturiko maskararen azpian keinu ezkutu bat, argizpi bat bezala, Txillardegik sekula idatziko duen nobelarik

[81] "Unamuno eragille" in *Egan*, (3-4), 1957, 172. or.

itxuraz ez-existentzialistenari, urrun: Exkixu, 1988 –erabakia eta bizitzaren zentzuaz betiko galderari erantzun “garbi” bat azkenean–. Bizitzaren zentzuaren galderak, bere burua bilatzen duen indibidio existentzialarekin hasi, eta bere komunitatea aurkitu duen Exkixu militante abertzalera daroa (130).

Euskal Herriko testuinguruan –badakigu Leturia baino lehen euskaraz zer nobelagintza dagoen– eleberrri honek sekulako inpaktua eragin zuen (.). Hemen, azkenean, pertsona bat bere (herri bate-na zen bere) angustiatik mintzo zen. Gizaki erreal bat, garai erreal bat mintzo zen obra honetan (.). Gero, ez da ahaztu behar hor daudela jada ezkontza tradizionalaren kritika, erlijio tradizionalaren kritika –ohitura hutsa bilakatuta dagoena gizartean–, erlijioaren eta fedearen pertzepzio soziologiko bat, absolutuaren forma guztien ezintasuna, etab., gauza pila, izugarri kritikoa bere garairako. Indibidualismoa, antidogmatismoa. Egiaren erlatibismoa. Orain behin eta berriro modan jartzen ari diren Indiako filosofiak eta Buda (.). Espiritu berrien zibilizazioaren narda, naturaren gosea, denak hortxe daude (.). Gaur bertan ere Leturia deiadar bat da, bakoitzari, bere “konbertsiora” deituz –konpromiso erradikalera–. Exkixu-n bezala Leturia-n ere, azkenean (.). norbere buru eta bizitzaren sakrifizio osoa, Camus-en eran, galdatzen duen konpromisora. Besteen alde emateak ematen dio zentzua, azkenean, bizitzari (132).

4.2.2.4. Berrogeita hamar urtera egindako ekarpenak

Berrogeita hamar urtekari, EHUK udako ikastaroa eskaini zion Leturiaren egunkari ezkutua-ri. Labur-zurrean ekarpen adierazgarrienak bilduko ditugu.

a) Iñaki Aldekoa

Hau nobela bat al da? Generoaren “abusua” eginez gero, bai, bestela, oso gutxi falta du egunkari gisa hartzeko ere baieztatu zuen⁸². J. Azurmendik adierazi zuen 1965ean jada, entsegu sorta bat zirudiela nobela horrek, ideien nobela horrek, eta Aldekoaren hausnarketa ere ildo horretatik joan zen.

[82] Ikus ALDEKOA, I.: “Nobela generoaren abusua” in *Berria* 07-07-18.

Horrekin lotua azpimarratu zuen zein kasu gutxi egin zailen eleberraren formari eta barne koherentziari, eta ironiaz gaineratu zuen forma eta koherentzia kontu horiek ulertzen duela bazter utzi izana jokoan zegoena hain trazezendental zenean, hots, batetik, jainkoa eta kristautasuna mundu-ikuspegi zuen belaunaldia, ohiko sinesmen eta moralaren abaropean bizi zena, eta bestetik, babes kontsolagarri horren faltan han eta hemen espirituaren asegarri berri bila zebilen gazte belaunaldiarena.

Konklusio gisa, bere hitzak aldatuz:

Eglatik asko du Leturiaren azken aurkikuntzak, alegia, maitasunerako ezintasuna dela dohakabearen patua, inor ulertzeko, inori emateko, inor laguntzeko ezintasunak egiten gaituela dohakabe. Baina egia hori ez du literarioki lortu, filosofikoki baizik⁸³.

b) Jon Casenave

Txillardegik Leturia idaztean izan zituen eraginen artean beti alpa-tu izan dira Unamunoz gain Sartre eta Camus, baina J. Casenaveren zehaztasunarekin aztertu inork ez.

Sartrearen eta Camusen eleberrri famatuenetako protagonistekin erkaturik *Leturia* ondorio honetara heltzen da: nahiz zenbait ezaugarri eta motibo haiengandik hartu *Leturia* urrun da *Rocant* eta *Mersault* bezalako pertsonaiengandik. *La Nausée*-ko protagonistak positibismoaren aurkako jarrera du eta *Leturiak*, aldiz, aldekoa. Hari iruditzen zaio norberaren bizia ezin konta daitekeela eta *Leturiari* berriz bai. *Goragalea*-ko protagonistak ez du natura jasaten ahal eta edertasuna hastio du; *Leturiak*, aldiz, biak bilatzen ditu. *Rocant* gazte zahartua da eta *Leturia* berriz askoz osasuntsuagoa. *L'étranger*-eko *Mersault*-engandik ere urrun da Leturia.

Aiputan dugun eleberrriak objektu literario gisa: 1.-eleberrri psikologikoaren ezaugarriak ditu; 2.- ikasbide eleberria da, eta 3.- jarrera neoerromantikoa ageri du, eta 4.-literaturaren "lekuak" ageri ditu.

[83] ALDEKOA. I.: "Txillardegi: Leturiaren egunkari ezkutua" in *Euskera*-LII, (2), 2007, 634. or.

Oraindainokoa hitzaldian hartutako oharra dira. Ez dakit zergatik *Euskeran* agertu den artikuluan ez dira azterpuntu guztiak jaso, eta guztien gainetik azpimarratzen dena hausturaren kontzeptua da:

*Europako kultura garatuetan arrunta izanik ere, "hausturaren gaia" ez zen batere erabilia bigarren gerla osteko euskal kulturaren eta are gutiago literaturaren eremuan. Hausturari kontra jartzen ohi zaion kontzeptuari, jarraipenari, ematen zitzaion lehentasuna euskaldunen artean. Leturiaren egunkari ezkutua aitzindari izan da, sail horretan ere, euskal literaturaren historiografiari begira*⁸⁴.

c) *Iratxe Retolaza*

Lehenbiziko aldiz genero ikuspuntutik aztertu du nobela. Leturiak bere buruaz hausnarketa egiteko erabiltzen dituen ispiluak ikertu ditu, bi arotan banaturik: ezkontza aurreko aroa eta ezkontza ondokoa. Amaitzeko, irakurketa feminista burutu du Simone de Beauvoiren *Le Deuxième Sexe* liburuan oinarri harturik.

Alde batera, Simone de Beauvoirrek dioenean emakumearen drama gatazka bat dela subjektu orok esentzial izateko duen eskakizunaren eta ez-esentzial bihurtzen duen egoeraren artean, gizon transzendente eta emakume immanente izatera behartuaren artean, drama hori eleberriko Miren eta Leturia pertsonaiei aplikatzeko modukoa esten du, Leturia delako proiektuak dituen eta askatasuna, eta Miren berriz, haren isla huts, sorkari mugatu; baina, bestera, kontzientzia hartze baten kontaketa ere badakusa eleberrian, gizonaren eta emakumearen artean gizarte mendebaldirrean dagoen bote-re harremanaren kontzientziarena, eta horren salaketarena ere.

Leturia Gizonen kezkez ari da, zehatzago esanda, klase ertaineko gizon mendebaldarraren kezkez. Askatasuna eta aukatzeke gaitasuna ezkontzarekin baino ez ditu lotzen, hitzarmen sozial oso konkretuarekin (.) Miren objektu modura tratatu du Leturiak, baina, are gehiago, nobelak aurrera egin ahala, haren kontra bortxa erabili duela ere aitortuko du (.) Aipatzekoa da Mirenek emakume abandonatuaren irudia osatzen badu ere, Leturiak berak aitortu egiten duela nobelan

[84] CASENAVE, J.: "Leturiaren egunkari ezkutua (1957): haustura bat euskal narratibari?" in *Euskera-LII*, (2), 2007, 626. or.

*bere jarrera ez dela izan egokia, eta bere jarrera salatzen duela, bizitzerik merezi ez duela iradokitzeraino. Hortaz, bada-go kontzientzia-hartze garbia, eta botere-harreman horren salaketa ere*⁸⁵.

Eta, buruenik, baleztatzen du, euskal nobelagintzari erreparatuz gero, nobela honek genero ikuspuntutik ere badakarrela hausturarik, gizonak zalantzati hitz egiten duelako, kontraesanez beterik, eta emakumearen irudia oraindik genero rol berberen arabera izanagatik, diskurtso kontraesankor horretan eta bortxazkoan oso agerian geratzen delako generoen arteko botere harreman hori.

d) Karlos Otegi

Gorago aipatu dugu pertsonalaren ikuspegitik, batez ere lehen pertsona erabiltzearen garrantziaren ikuspuntutik aztertu zuela duela hogeita hamar urte, eta horretan oinarriturik frogatu zuela zergatik izan zen hain garrantzizkoa eleberria gure literaturaren historiaren ikuspegitik.

Orain, handik hogeita hamar urtera, eleberriaren atzean dauden ideez aritu zen⁸⁶. Haren iritziz, arazo existentzialak, politikoak, erlijiosoak, ideologikoak eta mistikoak plazaratu nahi izan zituen egileak, eta horregatik euskal nobelagintzako galak eraberritu zituen. Unamunok Txillardegirengan izan zuen eragina nabarmendu zuen; izan ere, bilbotarrak zioen txanpon batean garrantzizkoena ez zela haren balloa baizik norberaren berotasunak ematen ziona; eta, idazle donostiarrak horixe egin zuen nobela ideez josi eta berotasuna eman. Eta horixe kaleratu berriant sortu zituen harridura, gaitzespena, iskanbila, miresmena eta ezustearren arrazoiak.

Horretaz gain, eleberria egunkariekin oro har izan ohi duten egiturarekin erkatu zuen. Leturiak, haren iritzian, egunkari bat bete baino barne krisiaren berri eman nahi du eta garapen ideologikoaren nondik norakoak azaleratu. Barne denbora psikologikoan kokatzekoa da eleberri hau. Eta azken buruan, protagonistak krisi pertsonalari aurre egiteko duen tresna bat da. Bestalde, badira, haren ustez, eleberriari

[85] RETOLAZA. I.: "Leturiaren egunkari ezkutua: gizon eta emakume irudiak" in *Euskera*-LII, (2), 2007, 688-689. or.

[86] Ikus GAZTAÑAZPI, Ibon: "Krisi ezkutukoaren egunkari agerikoa" in *Berria*, 2007-07-19.

pista batzuk pentsatzeko pertsonalaren eta idazlearen artean lotura estua dagoela, eta hori Txillardegik berak baieztatu du Leturia beraren anaia bikitzat jo izan duenean.

Euskeran argitaratu duen artikuluan berriz, *Udari* dagokion atala aztertzen du xeheki, hain laburra den zati hori, eta hor bereziki biltzailearen figura nabarmentzen da. Biltzaileak *metaliteratura* egiten du, teorizatu, idazteko gogo aldarte egokienari buruz. Puntu hori zehatz-mehatz aztertu ondoan ondorio honetara heltzen da: Freuden analisi psikoanalitikoaren ondorioekin bat:

*Leturiak barne goibeltasunetik idazten du, baina egunkari bat, literatura, poesia, gogaldi mota ugaritan sortzen da, ez bakarrik ilunean, aproposenatarikoa hauxe bada ere*⁸⁷.

Eta artikulua amaitzeko gaur egun ere irakurtzea merezi duen liburu dela baieztatzen du, pasarte irakurgarriak eskaintzen dituelako (hasiera, eta udazken atala, lortuena) eta *pentsamendu ahuleko galalotan, galdera sakon askotarako akuilu izan daiteke. Hausnarketarako ariketa lagungarria, eragingarria* (ib).

Galdera da Txillardegik zergatik sentitzen zuen 1950eko hamaradan goibeltasunetik idatzi beharra, zergatik zeritzon huraxe zela garaiari zegokion ezaugarria, frankismopeko Hego Euskal Herrian ez ezik (gehiago europartasuna zeritzona euskal literatura aski tradizionalari txertatu nahia) bigarren mundu gerra osteko Europa gutxiagora etorrian, AEBen eta SESBen mendekoan. Egunkariak aldarte ugaritan idatzi izan dira, *Leturiaren egunkari ezkutua*, tristuratik, garaiari hobeikien gogo aldarte huraxe zegokiolakoan.

Ez zen bakarria Txillardegik. Nor bere erara han ziren hausturaren edo zalantzaren mendean Kruwig, Mirande, Tx. Peillen, N. Etxaniz, S. Mitxelena, A. Ibinagabeitia, Juan San Martin, G. Aresti... Egun erosotasun materialean dezente aurreratu garelako eta aisialdia ballatzeko aukera gehiago dugulako edo, ez dugu orduan bezainbesteko larrimik sentitzen, bizitza sakrifikatu hark zentzurik ba ote zuen, merezi ote zuen garapenkeria ekonomiko hark eskatzen zuen sakrifikazio pertsonala noiz eta ziurtasun espiritualak auzitan zirenean; kezka haiek nonahikoak eta noiznahikoak izanagatik, 50eko hamarraldian indar bereziz ageri ziren euskal literaturgintzan.

[87] OTEGI, K.: "Leturiaren uda ezkutua" in *Euskera*-LII, (2), 2007, 758. or.

4.2.3. Peru Leartzako

Gorago jaso dugun bezala, Tx. Peillenek zioen lehen eleberria rekin arrakasta lortu zuela nobelagintzan hasiberria zen Txillardegik eta lantegi horretan ospetsu bihurtzeko bigarrenarekin asmatu beharra zuela. Asmatu al zuen? Nik uste esan litekeela, kritikak kritika –nobelan erakutsitako filosofiagatik nagusiki– nobelagile onaren fama atxikitzea lortu zuela harik eta *Elsa Scheelen* kaleratu zuen arte, eleberri horrekin Euskaltzaindiaren *Txomin Agirre* saria lortu izanagatik. Txillardegik berak aitortu izan duenez, orduan kritika gogorrak jaso zituen literatur kritikari eta jakitunen aldetik, eta asko eragin zituen, bere buruagan zuen konfiantza kordokarazteraino⁸⁸.

Ez dakit ziur zein kritikez ari den. 70eko hamarkadaren erdialdean I. Sarasolak adierazi zuen lehen nobelan erakutsi zituen akatsak bigarrenean areagotuak agertu zituela nobelagileak, gai gehiegi nahasian eta kezka literario-estetiko gutxiegi⁸⁹. Harrezkero, dakidala, ez du literatur kritikarien arretarik bildu. Bereziki *Peru Leartzakoren* "tentaldi budista" k ez du kritikari edo azterlaririk tentatu eta, dakidala, ez da aztertu, eta *Leturia* ez bezala, egun ahazturaren osin sakonean datza. Eta ez da izango Txillardegik berak liburu horretan egin zuenaren aldera interesik erakutsi ez duelako.

Liburuari hitzaurrea oraingoan egileak berak paratu zion⁹⁰. Idatzi zuen garaia zegozkion kultur argibide jakingarriak eman zituen:

Sorkaldeko erlijioak oso lillura sakona piztutzen dute gaur Europa'ko gizonarengan. Buda'renak batez ere (.) Materialismoaren nazka sentitzen duten guziak pozik agurtzen dute India. Eta, bidenabar, "Hinayanaren" dei zirraragarria entzuten (.) Eta gaur presaren gure mundu ero ta uts onek ezin jar dezake esi gotorrik artara ez gaitezen. Ain zuzen ere, anitzek

[88] Hala adierazi zuen *Euskal Herria* helburu, 1994, liburuan: *Nobelak guztiz harrera txarra izan zuen euskal kritikarien eta literatur jakitunen artean. "Atzera pausu" nabarmena zela, kanpotikako begirale "oro-jakilea" ren aroa xaharkitua eta "gainditua" zegoela, nire etorria "agortua" zegoela, hobe nuela aurrerantzean "beste nobelarik ez idaztea", eta abar. Porrot politikoari literaturazko porrota gaineratu zitzaion. Eta 1969 Inguruko garaian kinka larria ezagutu nuen, neure buruan konfiantza erabat galduz (286. or.).*

[89] Ikus on line: zubitegia.armiarma.com; "Peru Leartzako" "Txillardegik eta Saizarbitoriaren nobelagintza" ren baruruan.

[90] Txillardegik berak baieztatua.

uste du ekaldetik (sic) etorriko dala berriz gure arimaren loka-betasuna (.) Leartza'k, ortaz, joera zabal ori nortzen du bere buruan, Europa'ko kutsua eta gogoia bere biotzetik beñere erauzten ez ba ditu ere. Leartza, zirikaldi irristakor eta larrian jarrita ere, ezin eror diteke: sasi-hinayana batetik ezin aurrera. Bide erdian gelditzen da, eta etsipen osoan. Txillardeggi eztago auzian, eskierki, ez alde eta ez aurka. Aurkeztu egiten digu bakarrik, bero-beroan eta bizian nahasia, gaur Europa inarros-ten asi dan kezka nagusia⁹¹.

Adierazpen horiez gain, hainbat autore alpatu zituen liburuaren sarreran: Aita Taysmann jesuitak, etsistentzialismoaren eta budismoaren arteko gora-beherak xehetasunez aztertu ondoren, au dio: Joera bizia dago Europa'n budismoaren alde (.) Etsistentzialismo batzuk eta budismoak dituzten antzak ain dira aundiak, ezen bata-rekiko sentitzen dan atsegiñak bestera eramaten baitu (ib). Aita Daniélou-ren anaia bat budista egin zela; Delannoy andereñoa Darjeling'ko "Gandhamadan Vihara" ordenan sartu zela⁹².

Ildo beretik, oraindik orain, adierazi du Buda oso pertsonala inportantea izan dela munduan, eta filosofia bezala existentzialismoa Sartreren inguruan hedatu bazen ere: gizonaren jarrera munduan eta hori guztia, Sartrek baino lehenago Budak ekarri zuen (.) Erljioei buruz idatzi dut eta budismoa askotan alpatu dut (.) Nik uste budismoari buruz badagoela sekulako ezezagutza⁹³. Budarena Txillardeggi-entzat literatur moda iragankor bat izan ez den seinale. Paradoxiko iduri du: ñabardurak ñabardura, hondarrik hondarrenean, nahimenari uko egitea bide den budismoa, nahimen handiz bilatze hori, bizitza gehienez jazarka balebilkio bezala, gatibatua balu bezala.

K. Mitxelenak liburuaren iruzkina egitean, lehenik eta behin, bere poztasuna adierazi zuen Leturia-rekikoan bezala: bizi-ro alaitzen nau, besteri besterik iruditzen bazaio ere, liburu hori euskaraz idatzia ikusteak, bizi-bizirik dugulako seinalea baita⁹⁴. Adierazi zuen halaber,

[91] Peru Leartzako, 2. edizioa, Elkar, Donostia, 1983, 1960ko otsailan sinatutako hitzaurreko X-XI orrietan.

[92] Ikus Olerkigintzari eskainitako atalean, "F. Krtuwig", 198-203 orr.

[93] Ikus Argia-ren "Larrun" 113 (ARGIAko 2.104. zenbakiarekin banatua. 2007-09-30), azken bi orrialdeak. Bidenabar, 50eko hamarkadan irakurri zuen beste liburu baten berri eman du: *Buda o la negación del mundo* (Juan Marin idazlea). Pistak ematen ariko balitz bezala, ikertzaleek azter dezaten.

aurrekoa bezala hau ere nobela antzekoa zela, eta aurrekoan protagonista bakarra Leturia zen bezala oraingoan Peru baino ez zela, beste guztiak "laino ezerezak" zirela. Irizten zion delako Peru horren alderdi onak bezainbat txarrak nabarmentzen salatuagatik idazlea, hala ere, ez ote zuen eredutzat paratzen:

Ez baita gehiegi saiatu egilea sinbolo horren alderdi onak –gizon aldetik– jasotzen, aitzitik badirudi eginahalean jardun duela bere seme hori bezten, itxuratxartzen eta oinperatzen. Eta halaz guztiz, bere erorian eta narrasean, ez ote digu eredu gisan aurkezten? (ib.)

Berak, berriz, ez zion eredugarririk igartzen:

Peruren jatortasuna honetan omen datza: gaur nabaitzen den joera zabala nortzean. "Sorkaldeko erlijioak" –dio hitzaurreak– "oso lilura sakona piztutzen dute Europako gizonarengan. Budarenak batez ere...(.) Zer arraioren bila dabil gure Peru? Adimen kamutsa dudalako edo, nik ez diot igertzen. Harako Unamunoren hilezkortasun-behar hura, bere nortasuna (edo "nitasuna") deuseztatuko ez zuen hilezkortasun baten bila ibiltze hura, konprenitzen dut. Peru, ordea, ez dabil hilezkortasun bila. Besterik nahi luke: mundu honetan gaudeino denboraren joana gelditzea edo. Bere nortasuna desegitea nahi ote du? Saia bedi ahaleginean makina bat budista zintzoren antzera. Ez duela nahi, horretan pentsatze hutsak beldurrez airean daukala? Sasi-budista da orduan, ez budista: ez du Buddhak tentatzen, izutzen baizik (140).

Europak Indiaren aldean bide dituen balioen defentsarekin bururatzatzen zuen artikulua:

Sator lanean dabilta gehienez ere European barrena Budharen usteak; Indiako eremu zabal guztiak beteak daude, berriz, Europako makinaz, etxez, lantegiz, elizaz, ideaz, asmoz eta hizkuntzaz (.) Gerta daltekeena dela deritzat gurea bezalako bazter herri bateko jendeak Europa arbuatzen hastea European berri ongi jakin baino lehenago. European bertan badaukagu, nere ustez, zer ikasia ugari luzarorako, bestetara jo gabe (142).

[94] Ikus MITXELENA. K.: *Euskal idazlan guztiak II, Liburuak I, Klasikoak*, 22, 136 or.

Orixek eleberriarri egin zion kritika aski ezaguna da: buruz egina baino burutik egintzat jo zuen:

*Barrenak ez dit agintzen ixillik egotea, liburu onek gaurko gazte-jendearen artean egin dezaken kaltearengatik. Leartza, liburu ontako giza-nagusia, europear biurtu zaigu, izurri gaizto batean, beintzat. Ez dugu emen olakorik bear. Naiko gaitz daukagu leen ere ta naiko kezka, oraingo gizaseme batzuei iruditzen ez ba'zaie ere. Ez uste izan gu, katolikuok, auzi orren berri gabe patxaran bizi geranik; oiek eta latzagoak ere jasaten ditugu gizonki, goiko laguntzarekin*⁹⁵.

Txillardegí ez zegoen unerik egokienean erantzuteko, 1960ko udan Martutenen bigarren aldiz preso egona, 1961. urtea hasterekin Iparraldera alde egina:

*Gaiari nagokiola, berriz, ez dut emen luze erantzun nai; ots, ezin erantzun dezaket. Arrazoia zeñek ote ez dakit, baiñan ez nator Orixe'-kin bat. Esate baterako: piztu ondoren, Lazaro'k etzuen ezer esan "Jaungoikoaren erreiñuaz". (Ikus Juan'-en ebanjelioa, Lazaro'ri buruz mintzatzen dan bakarra)...Alaber: Aristoteles eta Jaungoikoa BI dira, ez bat; geiago ere: nik dakidala beñipein, leenengoa etzan bigarrenaren profeta izan... Aristoteles'en kontrakoa naizela esateak ez dit lotsarik batere ematen. Baiña, eldu dizaiodan agindutakoari: puntu auek ezin ditezke arinki ikutu. Mere asmoak noizpait marmitzen baldin ba dira, lan berezi batean aztertuko ditut Orixek aipatu puntu oiek beste zenbaiten artean*⁹⁶.

1964an, J.S. Martinek, alde batera, baleztapen polemikoa egin zuen, bizi ez zituen arazoak hartu izan zituela eleberrietako gaitzat; bestalde, *Peru Leartza* Eduardo Mallea argentinarraren (Kierkegarden miresle. Eleberrigile ez ezik Txillardegí bezala saiolari) nobela batekin alderatu zuen, eta idazlea oker ez zebilela baleztatuz, adoretu zuen urratutako bideari jarraitzera:

Txillardegí ez dabil zenbaitek uste duen bezin oker. Egia esan, bera bizi etzan problemak artu izan ditu, ta ori oso gaitza da ongi erabiltzeko, baña gutxienez, kezka azaltzen du, era be-

[95] "Peru Leartza'ko" in *Yakin*, I gehigarria, (5-6), 1960.

[96] "Gogalde ez, baiña bai adiskide (Orixe jaunari, begiramenduz eta adiskide antzera)" in *Jakin*, (14), 1961.

riak artu ditu, ta ori ere bearrezkoa dugu. Egilleak igartzeko noski, Leartzak, Eduardo Mallea-ren Todo verdor perecerá nobela aipatuko Agata-n tajurak ditu. Mallea-ren nobela ori izkuntza askotara aldatu izan da, ta nik dakidanez beintzat, inork ez dio aburu txarrik egin. Gure literatura geixorik dugu ta geixoarentzat aize berriak onak dira. Segitu dedilla Alvarez-ek bide ortatik⁹⁷.

Goiago alpatu dugu hirugarren eleberriarekin etorri zitzaizkiola kritika literario gogorak, baina horiek jada gure azterketaren mugak gainditzen dituzte. 50eko hamarkadan idatzi zituen bi eleberri existentzialistengatik, dudarik gabe, hamarraldiko euskal eleberrigilerik garrantzizkoena gertatu zen, bereziki Leturiak ekarri zuen tradizio-hausturagatik, Peruk areagotua.

4.2.4. Arranegi

Segur aski 40ko hamarkadaren bukaeran idatzi zuen Eusebio Erkiagak⁹⁸ eta argitaratu berriz 1958an. Urte horretan bertan Euskaltzaindiak Domingo Agirre "novela saria" antolatu zuen eta Erkiagak irabazi zuen "Araibarko zalduna" eleberriarekin. Sariketa horretara Txillardegik "Peru Leartzako" aurkeztu zuen, eta Jean Etcheparek "Ithurraldea", eta biek aipamena merezi izan zuten. Eleberri garailea 1962an argitaratu zuen Euskaltzaindiak.

Arranegi-ri gagozkiola, egileak berak oso aintzat hartu zuen iruzkina K. Mitxelena egin zion Egan-en⁹⁹ eleberria argitara berritan. Iñaki Kaminok iruzkin aski luze bat egin zion Argia-n¹⁰⁰, Iñaki Sarriugartek Arranegi-ren bigarren argitalpena prestatu zuen 1993an¹⁰¹, J

[97] "Nobelarietzako oliñari batzuek" in *Jakin*, (17), 1964, 32. or.

[98] Roberto Mielgok Erkiagari egindako elkarrizketa irakurrik: *Eusebio Erkiagaren gerraosteko elaberrigintza (1958-1964)*, Labayru-Zornotzako Udala, Bilbao, 1995, 148 or, ematen du 1950eko udan idatzi zuela. "Atadia" deritzan hitzaurrean, 1950eko uztailako data ageri da.

[99] Egan, (1-2), 1958, 102-104 orr. Baina askoz errazagoa aurkitzen: MITXELENA, K.: *Euskal idazlan guztiak II Liburuak I, Klasikoak 22*, 99-101.

[100] 1982-12-26.

[101] Labayru, Bilbao, 1993. Sarreran, besteak beste, honako baleztapen jakin-garria dator: *Erkiagak 1940-50 hamarkadan egindako lan poetikoan argi ikusi daitekeanez, eleberri honen zimentarrietariko batzuk orduko olerkietan dagoz. Izan ere, izenburuetan ezeze, zenbait deskribapen, pertsonaia eta aipamenetan paralelismo handia atzeman daiteke: "Jaioterri kutuna", "Arrantzale zarra", "Arrantzalearena", "Lekeitio'ko andra-aurreksua"... 17. orrian.*

Kortazarrek 1997an liburuxka bat idatzi zuen haren biografiaz eta obraz¹⁰², baina J. Kortazarren beraren arabera, Erkiagaren nobelagintza gehiena Roberto Mielgok¹⁰³ aztertu du. Haren olerkiez egin diren azterlanak eta argitalpenak alde batera, prosa-lanei buruz egin diren mugatuz, aipatzea merezi du Andres Urrutiak 2002an kaleratu zuen prosa-lanen bilduma¹⁰⁴.

K. Mitxelenak adierazi zuen 1958an Arranegi lege zaharrekoa zela (gogora bedi aurreko urtean argitaratu zela *Leturiaren egunkari ezkutua*), ez zuela autoreak bide berririk urratu nahi izan, bere asmoetarako aski zuelako zaharrekin. Narratzaile orojakilea hirugarren pertsonan gauzak kontatzen, epaitzen, deskribatzen eta pertsonaiak nahi erara erabiltzen. Olerkiari dagozkion ezaugarriak aurkitu zituen eleberrian erruz: *Non-nahi ezagun da olerkaria, bai irudietan, bai itzak autatu ta antolatzean. Novelagillea olerkariak ito duela esan ditekete*¹⁰⁵, eta eleberri batean beraren iritzian nagusi izan behar luketen gertakariak, korapilo-lotze eta askatzeak berriz urriegi, eta halaber hutsune hori betetzeko egon behar ez luketen erabateko gogoetak:

Korapilorik ezak uzten duen hutsartea betetzeko, erabateko gogoetak ipintzen dira maizegi. Honelakoak, esate baterako: "Ez dau bizitzaldi onek beti arpegi berbera. Zerua, batean illun eta ekaitzean agertu arren, urrengoan argi eder zemaigabe ta adu-izpiz janzten daki. Ez dabe begiak oro bateratsu negaraldi, negar-iturri izateko soillik egiñak ezdiralako"(1b).

Horren guztiaren ondorioz: *Erkiagaren Lekeitio, gertaleku atsegina izanik, sugerik gabeko paradisua da garraztasunik sumatzeko*¹⁰⁶.

Bestalde, Arranegi-k Txomin Agirrerren Arranondo eta Kresala dakarzkigu gogora, eta berehala galdera: bien artean zer-nolako berdintasun eta desberdintasun daude?

Hona bi iritzi. K. Mitxelenak honela adierazi zuen:

Egia esan, eta ez da gutxi, ez dirudi Agirrerren errainuak gehiegi artegatu duenik Erkiaga, zerbait lagundu badio ere. Honda-

[102] Bidegileak, Eusko Jaurjaritza, 1997.

[103] Eusebio Erkiagaren gerraosteko elaberrigintza, Labayru-Zornotzako Udala, Bilbao, 1995.

[104] *Berbalauaren kulunkan (prosa-lanak)*, Labayru, Bilbao, 2001-2002.

[105] MITXELENA, K.: *Euskal idazlan guztiak II Liburuak I*, Klasikoak 22, 100. or.

[106] 101. or.

rrik hondarrenean gauza berberatsu izanik, ez du nolazpait ere eleberri honek harenaren eite larririk. Maitasun batek sortarazi ditu liburu biok¹⁰⁷.

J. Kortazarrek orainago:

Izenaz gain (Arranondo, Arranegi), badira mila dizdira bien artean. "Ekaitza" kapitulua idazle biengan agertuko da; herriko Timuti Belarrik eta Mikela Begik oroimenera dakartzate Trama-na eta Brix; arrantzaleen bizitzak bietan dira nobelaren eusle eta agerbide. Baina Erkiagak ez zuen Kresala soilik kontuan hartu eta Garoa-ko izpiak agertu ditu lekeitiarrak emakumeen tratamenduan. Ohitura-nobelen zantzu nabariak gorde baditu -denboraren tratamenduan herriko jaiekin hasiz eta bukatuz nobela; pertsonaien idillioa kontakizunaren oinarri gisa hartuz baina ekintzetan bigarren maila batera jeitsiz-, nobela-idaztan-kerak nobela liriko edo modernistaren zertzeladak azaleratu ditu. Hona hemen Erkiagaren iritzia: "Nobela baino areago prosa lirikua dalako, neure erriarenganako malte agerpena eta gure arrantzaleen goralpena (egin ditut)". Txomin Agirrek hizketaldiaren eredia oratorian aurkitu bazuen, Erkiagak moder-nismora jo du¹⁰⁸.

Horretaraz gero, ohitura-nobelen ezaugarri nabariak, eta nobela lirikoaren idaztankera. Gatozen xehatzera.

4.2.4.1. Kontalaria. Olerkaritasuna

Lehen ataletik ohartzen da irakurlea kontalariak eratzen duela guztia, hots, pertsonala nagusia bera dela, Lekeitio herria bainoago. Lehen atalaren amaieran kontalariak aditzera ematen digu istorioaren gertalekua marraztu digula, eta horrekin batean desira hau: *Betiko Jaunak oparo ta erruki barik bildutako edergaidun kabi epel txairo ori, zerura-bide dogun bizitza labur ontan, egonleku onuratsu ta egite zindoan biltegi ta onbideen laba bero izan bekie angoei...*¹⁰⁹.

Txomin Agirrerren *Kresala* ekaltz beldurgarriarekin hasten da, Jainkoaren sorkarizat jotzen den itsasoaren indar suntsizaillearen erakusgarriarekin, hots, sorkari gogoduna sortzaileari erruki eske pa-

[107] 100. or.

[108] Bidegileak, 1997, 15-16 orr.

[109] 12. or.

ratzen duen egoera deskribatzearekin, zahar eta gazte, herriko agintariak bezala eskola-umeak; Erkiagaren *Arranegi*-ko lehen atalean, aldiz, Jainkoaren eskuzabaltasuna goستن da; Jainko beldurgarria paratzen da batean; Jainko oparoa bestean, edergaidun habiaren sortzailea; aldea badago, eta aldi berean jarraitasuna. Erkiagarenean ere ez da eskas "udako ekaitza", hemeretzigarren atalean, eta *Kresala*-n ekaitz eta galerna egunetan eskola-umeak Jainkoari erruki-eske kai aldera ateratzea ohitura bizitzat jotzen zena¹¹⁰, *Arranegi*-n *leenago bazan ekandu eder*¹¹¹-tzat jotzen da.

Olerkariago ageri da *Arranegi*-ko kontalaria *Kresala*-koa baino, izadiaren olerkariago; haatik, ohar bedi izadia bietan dela garrantzizkoa¹¹², ez bakarrik Erkiagarenean, nahiz honengan markatuagoa izan.

Kresala-ko kontalaria moralista estua dela badiogu, ez dugu ezer desestaltzen. *Arranegi*-ko kontalariak berriz, egun bero batean Lekeitioko hiru hondartzen egoeraren berri ematean, honelakoak paratu zizkigun:

*Lagunik geien geienak erdi billozik edonoren aurrean. Gizon-
nezkoak, tira bai! Prakamotz eta galtza labur-samarrek izan
arren... Baiñan, emakumeak ere, iztar, bizkar eta bular aldea
ere arenbatean narrugorri erakutsiaz...*¹¹³.

Aurrerago, Lekeition San Joan egunez egin ohi zen emakumeen aureskuaren kariatara:

*Emakumea irudia da, irudi bizia ta biziduna. Soiñaren izate
guztiak edertzen, apaintzen eta nabarmentzen dau izan, bu-
ruausterik gogorrena (.). Gudariaren antzera, emakumea beti
dago gertu, beti ernai bere buru-eder aldezko burrukarako.
Gorputz osoa, or or, erakusgarri, urtenago, agiriago eskeiñi oi
dautse gizonen ikusmenai. Gorpuzkai batzuk batere estaldu
bage, beste alderdi batzuk eun edo tela meez gainaldetik
gorde arren, irudi-irudi, zorrotz, luze ala borobil, agerrerazoaz.*

[110] AGIRRE, Domingo: *Kresala*, Arantzazuko frantziskotar argitaldaria, 4. edizioa, 1967, 18. or.

[111] 163. or.

[112] Adibide bat: "Ederrak dira gure euskal mendiak. Ederrak eta sendoak eta iraukorrak. Zarrak izanarren gazteak dirudie..." (227. or.)

[113] 25. or.

Gizasemeen irrits eta griñen erasogarri ta piztutzailletzat aton-
du oi ditue andrazkoak, beti bai beti, euren jantziak¹¹⁴.

Idatzi (1950) eta argitaratu zen garaian (1958) irakurle gehienen artean, beharbada, hain delgarri gertatzen ez ziren iritzi horiekin batean, K. Mitxelenak gorago jaso bezala "erabateko gogoetak" zeritzanak erruz paratu zituen, besteak beste, emakumeen erreakzioei buruz. Hona ale bat. Mutil batek neska bati maitasuna aitortu dio. Kontalariak:

Emakumeak, orra bai Onelako gertaeretan beti jokutzen dabe era bardiñez. Gizonezkoaren maitetasun-agerkundera, usterik bako azalpena izan oi da eurentzat, eta arritu ta konkortu antzean lotzen dira, euren inguruan -argiarenean inguma ta tximirritak bezela -jira ta bira egoak erre bearrean, gizonezkoaren bat aspaldi ikusi ta ikusita gero, noiz entzungo dagozana entzuten dabenean¹¹⁵.

Kontalari horrek iritziak oso garbi ditu, egia finkoen munduan bizia da, eta nekez sortu dezake benetako pertsonaiarik, kontalariaren eskutik askatuko denik. Alderagai ditugun bi eleberrietako kontalarien artean kidetasunak handiak dira.

Jainkoaren eta Antiguako Amaren presentzia ere, halaber, bi eleberrietan, gaitza da, beste bi pertsonaia dira, erabat harturik.

4.2.4.2. Maitasunezko istorio eredugarria.

Euskararen aberastasuna

Gatozen ohitura-nobeletan ohikoa izan ohi den maitasunezko istoriora. Kresala-n istorio nagusia "Anjel" eta "Mañasi"-ren artekoa zen. Biek ere izaera eredugarria zuten. Mañasik ikusten zuen Anjel gurasoentzat ona zela, zintzoa, langilea, elizarakoa, eta itxura onekoa ere bai, eta horregatik sortu zitzaion bihotzaren barruan maitasuna¹¹⁶. Eta Anjel, Mañasik ikusten zizkion dohainen jabe ez ezik, heroi bat zen:

Ordu bi osoan ibilli zan gure gazte umantkorra bere gurasoagaz zamaturik, itxaso aserratuaren erdian, bakartaderik itzaleanean, izatekorik trebe, zail, zoli, ta zimelen, ausardi ta gaita-

[114] 42. or.

[115] 48. or.

[116] Ikus 27. or.

*sunik andianean; atuna baño azkarrago, izurdea baño gogorago, balea baño adoretuago; ona ta orra, gora ta bera, aspira ta azalera; ekin da otoitz, arren da igari...*¹¹⁷

Mañasik bazuen aurkari bat, Antoni, eta Mañasiren guraso behartsuek indiano dirudun batekin ezkon zedin nahi zuten. Hortik korapilotxo. Ezin naiz xehetasunetan eta azterketa zehatzetan abiatu, baina narrazio gehiago hartzen du emakume protagonistak gizonak baino: Bilbora lanera joan, gero itzuli jaioterri Arranondo-ra...

Arranegi-n ere maitasun istorioko protagonista nagusia emakumea da, Zuriñe, arrantzale alaba dohainez bete. Aldeak alde, hemen ere lau pertsonaia nagusi daude, eta bosgarren bat bigarren mailakoa: Zuriñe eta Xirido, Jon eta Madalen, eta Kerman. Arrantzale alabak, arotza eta abokatuak bazter utzirik —amak abokatu nahi luke bere alabarentzat, eta aitak etxe berria eskaintzen dion arotza—, arrantzale seme umantarekin gelditzen da. Protagonisten lanbideek garrantzi semiotiko handia dute: lanbide berriagoak versus tradizionalak, eta itsas-herri batean, jakina, tradizionalena, herrikoiena eta euskaldunena hortxe nonbait, arrantzalea.

Adierazgarria da Zuriñeren Xirido arrantzalearen alderako maitasunaren sorrera nola aditzera ematen digun kontalariak:

*Onen begi argietan zeruaren ozkarbietako baretasun bizigarria eta zerbait geiago sumau eban neskatilleak (.) Axe zan bai gazte jator, zal, segail, alagalakoa; (.) Zaarbidean egoan zuzatz okertu, zirritodun ta makartsua zan aitaren ondoan, landara txuxen, lerden, mardo ta zuta zirudian arrantzale gazte arek (.) Arrantzale nekatuaren orde, itsastar sasoikoa; aita urtetsuaren truke-edo odol ezeko mutil azarria; gorputz leartuaren pare, beso sendoak. Eta itzetik ortzera, bapatean, bere aitaren leenagoko irudia Xirido-gan ikusi ebanez, aitaganako penaz ta atsekabez bete yakon gogoa*¹¹⁸.

Aitaren parekoa jotzen du begiz, eta horra hor tradizioaren katea lodiz markaturik.

Alde batera, alderatzen ari garen bi eleberrien artean, *Kresala* eta *Arranegi*, maitasun istorioa garatzeko orduan, antzekotasunak oso

[117] Ikus 223. or.

[118] 81-82 orr.

nabarmenak dira. Desberdintasunik? Handiena olerkaritasunak ematen diona. Gatozen puntu garrantzizko horretara.

4.2.4.3. Olerkaritasuna

4.2.4.4. Tx. Agirreren Kresala eta E. Erkiagaren Arranegi.

Eleberri guztian zehar oso presente dago izadia modu askotara, eta bereziki lehen atalean eta azkenekoetan, eta horrek berebiziko garrantzia du.

Lehen atalak "errimin" du izenburu. Batetik, gerraurrera garamatza irudimenez lehenbiziko esaldiak: *Urteak igesi joan dira ordutik*, eta esaldi horretan, jakinik zein garai politikotan idatzi zen, gaude ez ote zuen iradoki nahi izan, urte horiekin batera orduko paradisua ere joan zela ihesi. Udaberriko egun batean beribilez erbestetik jaioterrira egindako bidala kontatzen zaigu. Segur aski egilearen irudimenean, ikasi eta lan egiten zuen Bilbotik Lekeitiora, hiriko erbestetik herriko aberrira, ume eta gaztetako sorterrri maitera. Film edo dokumental batean bezala: planoak, sekuentziak agertuz doazkigu, zein baino zein ederragoak, izadia atsegin duenarentzat:

*Osto ezez jantzirik, berde agiri ziran inguruak; eta zelai, landa ta mendi eze mardulen pozak eta irudi atsegiñak, barruan alako zarrastada gozoa eragiten euskun-ta, gaztezaroko ametsak barriren barri berbizi eta geure buruok ainbeste gogarte barriz eta gomuta zaarrez beterazoten euskuezan*¹¹⁹.

Gogora ekarriz 1950ean nolako zentsura zorrotza zegoen Francoren erregimenpean eta beldurra, segur aski amets horiek gehiago ziren herri-ametsak, euskarari eta Euskadiri zegozkionak pertsonalak baino.

Hurrengo berriz, itsaso zoragarria begiz jotzea:

Alakoren baten bere, an genduan bai geure aurrean itsaso zabal edatsu bizia, Andre beti urduria (.) Ta itsasoen artean, gure Kantauri mardo, ar, bizarro, lerdan, sendoa. Bare bare egoan, urdin, lau, zelaitu eta apur bat gehiago ibilliaz: amestokia zirudian leku atsegingarria begien aurrean ikusteko aukera izan genduan. Ikuskizunaren zoragarria, aurkientzaren ederral...Legor, itsaso ta zeruak egiten eben batasun-batza-

[119] 7-8 orr.

rraren sorgiñal (.) Gure oiñetan, mendixka barrenean, ikuspegi egokian, uraren susmur amaibakoaren soiñuz gozatuta, irriparka antzean, baketsu egoan uri polita (ib).

Maitasun-istorioaren atalean adierazi dugu protagonista nagusia Zuriñe zela. Ohartzen denean, zein mutilekin dagoen zinez maitemundurik, eta zeharka jakiten duenean mutil hura beste emakumeren batekin nahasi ote den, haurdun utzi ote duen, atsekabe latza pairatzen du. Kontalariak gogoeta hauek paratzen dizkio: *Bai, maitetasuna etzan ziur asko, atsegin-baratzeko ate zabal, paradisuako sartzeiera apain. Maitetasuna odola zan, zauria, miña, eriotzaren deia. Madarikagarria ete zan?*¹²⁰, eta guretzat une honetan garrantzizkoagoa dena, protagonistaren aldarteak bat egiten du izadiarekin edo izadiak bat protagonistarekin: *Illunabar artan, zerualdea ozkorri ezarri eban eguzkiak, bere orduko azken-txera adigurietsua egitean. Ozkorri, egoaize errearen zantzu ta agerkai. Ortzialde odoltsu arek, Zuriñe-ren maite-zauria zirudian* (ib).

Aldatu dugun zatiari jarraitzen dion kapitulu osoan beste horrenbeste. Udako ekaitz giroa eta Zuriñeren barne giro ekaiztsua elkarri eskua emanik kontatzen ditu eleberriko kontalari orojakileak:

*Eten barik ekin eutsan gau osoan puzka. Zabalik aurkitu zituan leio ta balkoe-ateak edertotxu astindu zituan (.) Amalka lagun-nen loa galerazi eban, aize zatarraren amaibako burrundara arek (.) Eta norbaitek, luze ezezik, gau larri aren iraupena betikotasuna ete zan bein baiño sarriagotan galdegin eutsan bere buruari. Nor zan errukarri ori? Nor izan zeitekean, ba, Zuriñe baiño besterik?*¹²¹.

Buruenik, oztopoak gairiditurik, hots, maite zuen mutilari asmo galztoz egotzi zizkioten makurkerietarik garbi atera zelarik, Zuriñe arrantzale alabari honela egin zion ezkon mandatua Xirido arrantzaleak:

Ara, Zuriñe. Ikusten aal dozu an urrunean itsasoak eta zeruak bat egiten daben ertza, lerroa? Orren antzeko dozu nire guria bere: neu itsaso naizelarik zeruaren zatiari eldutea, oratutea (.) Eta ez al dakizu zerua nor dan, edota nor litzakidan?

[120] 152. or.

[121] 153-154 orr.

Zerua...zerua...Zuriñe izeneko bat (.) Ori entzunik, zeruan sartu zan neskato urrezko uleduna (.) Zumardiko ta Loretegi-ko zugatzetan milla txorik eten zituen eztarriak maite-kantak joten. Ugiñak, Karrazpio ta Izuntzako ondarzabalak begiztatuaz etozan itsas-barrenetik, legorraren ezpainak atergabeko jardurean laztanduaz. Izadiaren maite-abestia zan ¹²².

Horrek guztiak, bereziki hasierako atalaren eta amaiera aldeko atalen artean dauden kidetasunek eleberri lirikoaren tankera ematen diote. Katea honela osa liteke: Jainkoak naturazko edergaiz osaturiko habia zoragarria antolatu du mendi eta itsasertz artean. Hango gizatalde nagusia, arrantzaleak, natura horren parte dira, izadiko sorkariak bezala maitemintzen dira eta ugaltzen, eta izan, funtsean, gizonak eta emakumeak, itsasoa eta zerua dira hurrenez hurren, eta denen artean maite-abestia osatzen dute¹²³.

Hala ere, tankera liriko horrek ez du ohitura-nobela deuseztatzen, ene irudiko. Arranegi-k *Kresala* izaten jarraitzen du, ezaugarri gehienetan, lirikotasunez hornitua bada ere. Txomin Agirrek eraikiriko eleberri tankerari jarraiki, hark garatu gabe utzitako zirrikitua, izadiarena, garatzen du Erkiagak, gizon eta emakume arteko maitasunari leku gehiago eginez, maitasun *naturalaren*, hots, Jainkoak egindakotzat jotzen den izadian agertzen den maitasunarekin bat, eta bere berezko lirikarako isuriarekin.

Beste puntu garrantzizko bat geratzen zaigu alpatzeko -gure analisiaren mugen jakitun, bestalde-, hizkuntzaren aberastasunarena. Olerkaritasunarekin batera, haren euskararen aberatsa alpatu dute iruzkinlari guztiek, eta euskara aberats hori lirikotasunaren sostengu, biak maiz ezin banaturik elkarren euskarri, arrazoi eta ondorio

K. Mitxelenak espresuki lirikotasuna eta erabilitako euskara biak lotu gabe, Erkiagaren hizkuntza goretsiz:

[122] 192-193 orr.

[123] Olerkaritasuna alderdi formaletik azterturik, honela dio Roberto MIELGOK: *Elementu garrantzitsu bi alpatzen ditu Kaminok: etena eta deskribazioa. Olerkia, zentzu erromantiko batetan hartuaz -Erkiagaren garaikoari hobekien doakiona, bide batez-, une bateko estasi moduko espresabidea izan da tradizionalki, atemporala, geldia; behatze eta senditzearen ondorio zuzena. Olerkia, honela ulertua, ez da berez oso dinamikoa, ez du akzionik ematen, egoera baten deskribapena baizik. Honela Erkiaga olerkariari olerkia berez bere irtetzen zaio deskribapenak egiten dituenean, eta bertan etena eginaz senditzen duenari irtenbidea ematen dio (aip. lib. 51. or.)*

Ezin hobeki aurkeztu dizkigu Erkiagak bazterrak eta ohiturak, hizkuntza ugari, erraz eta guztira txit egokian. Bere-berea duen bizkaieraz idatzi du, han-hemenka bildutako loreak noizean behin sakabanatuaz, eta ez da inor damutuko (.) Bizkai euskaraz, Lekeitioko hitz-esaera jatorretan blei (ut dicunt) ageri den euskaraz, azaldu digu bada Erkiagak Lekeitioren edertasuna. Alde honetatik, ene ustez, ez dio batere zorrik Domingo Agirrerri, ezina badirudi ere, ez jatortasunean ez aberastasunean ¹²⁴.

Ongi aztertu gabe dagoena da zein neurritan erabiltzen den aberastasun ezin eztabaidatuzko hori etekin literarioa ateratzeko, eta zein neurritan den euskararen adierazte baliabideak aberastearren egina. 50eko hamarkadan euskarak frogatu beharra zuen euskaldunei berei gauza zela zernahi adierazteko, hain zegoen zokoratua; eta horrek, maiz, idazleak helburu literarioetatik urruntzen zituen.

4.2.5. "Araibar zalduna"

E. Erkiagaren bigarren eleberri hau zenbait ezaugarri garrantzizkotan *Joanak-Joan*-en eitekoa da. "Arranegi" idatzi zuen 1950etik "Araibar zalduna" idatzi zuen 1958ra, besteak beste, bi nobela axola handiko agertu ziren euskaraz: J. Etxalderena eta Txillardegiren aurrena.

J. Etxalderena nagusiki Zuberoako Barkoxen girotua, Erkiagarena, aldiz, nagusiki Bilbon. Hura nekazari giroan eta hau hiri giroan, eta hortik alde nabarmen batzuk, esaterako, dantzalekuak, inauterietan mozzorro-jaiak...; baina, aldeak baino, hondarrik hondarrenean, kides-tasunak, antzak gehiago.

Joanak-Joan-eko pertsonalez adierazi genuen kontua ez zela birlilak ziren edo lauak, eskema simple bati lotuak edo konplexuak eta garapendunak, baizik ere munduaren ikuspegi kristauaren arabera onar zezaketen garapena zutela, eta hemen ere halaxe gertatzen da. Han pertsonaia baten heriotzak ekarri zuen korapilo-askatzea eta hemen ere Araibar zaldun gonazalearen onbideratzea emakumezko biktima baten heriotzak abiaraziko du, eta beste emakume batek sendotuko. Bilbon, XX. mendearen bigarren zatiaren hasieran girotua

[124] *Euskal idazlan guztiak II*, 100. or.

izanagatik, "Zeruaren", "Jainkoaren" eta apaizen presentzia ez da XIX. mendean eta Zuberoako herrixketako nekazari giroan giroturiko *Joanak-Joan*-en baino murrizagoa; amaitu ere apaiz baten predikua-rekin amaitzen da.

Gatozen xehatzera. Eleberriaren gertakizunari jarraiki, bilbotar Don Juan euskalduna herritxotik datorren Loli Menarekin hasten da ibiltzen. Emakume xaloak, galaiarengan sobera fidaturik, sexu-harremanak izaten ditu; galaiak bazter uztean, beste batzuekin ere ibiltzen bide da eta ezustean haurdun gelditzen; etsialdi sakonaren menpe, bere burua botako dio trenari; azken unean zalantza bat izan eta bizirik heltzen da erietxera. Apaizari kontatzen dio zer gertatu zaion, eta hark eleberriko protagonistarengana jotzen du:

Azken orduko itz aietan zuregatik zer batzuek adierazi zizkidan. Orregatik eldu naiz zuregana, aren borondatea egiteko. -Niretzat amorrus izango zan, noski, neskatxa aura. -Ez uste. Jaunaren izenean eta aren otsein apalena ta duiñezena bezala barkamena eman nionean, arek ere, neskatxa zoratu arek ere, barkamenezko itzak baizik etzitian normarentzat. Zuretzat bereziki. Parkatu egiten zizula zure doillorkeria. Loli ezurberri zegoan eta lotsakizun ori eraman eziñik, orregatik bereganatu zuan, erabaki zentzugabeko eta doakabe aura¹²⁵.

Aurreraxeago apaizaren "ahotan" jartzen dituen hitzak ezin argigarriagoak dira, eleberriaren tesiari eta idazlearen eta orduko euskal gizartean hedatuenik zegoen mundu-ikuskera kristau-katolikoari dagokionez:

Siñismen otza izatetik datorzkgigun kalte ezin-esan alakoak ditugu, Araibar jaun! Gure inguru, orixe zabaltzen asi zaigu: axolagabekeria, oztasuna, guztiak katoliku izan naia eta ba-koltzaren seta azke izan bearra. Eta ori, eziña da. Baiñan, gauza bat esan bear dizut azkentzat, eta Loli zanak esan zidan ederrena, agian: bere bizitza, gazterik alegia, 21 urte mami baizik ezpait zituan, zure bizitza obetutzearren eskeintzen zuala, zure ibillera makurrak zuzendu zitezen uzten ziola zerruko Aita errukiorrari. (.) -Zer egin bear dut nik ba, labur esan? -Aren esan ona aintzat artu: zure bizitza, baldin oker xamar ba

[125] Araibar Zalduna, Itzaropena, Zarautz, 1962, 92 orr.

darabiltzu, arteztu ta zuzendu bertatik. Oitura txarrak utzi; lagun gaiztoak bertan beera laga, elizara urbidu (.) Loli zanak eman dizu lezio odoltsua. Zuk duzu orain eretia joko garbiz jarduteko¹²⁶.

Jesukristo guztiongatik bezala, neskak errukarri hori azken bu-ruan hil da Don Juan zentzarazi eta onbideratzeko, eleberriaren gerta- kizunak hala eskaturik. Katolikoen sinesmenaren hoztasuna salatzen da nabariro. Arrastoa sartzen da protagonista –beharkol, idazleak hain garbi izanik aipatutako sinesmenak–, herritxo euskaldun bateko emakume zintzo batekin ezkontzen da, eta emandako bekatuzko bizitzaren zigor gisa:

Urte eroak gaztetan, eta orain aita izan nairik bizi naizenean, nire utsen ordaingarrizat, zeruak eman dit, noski, neke biurri auxe. Ta zu, errugabe ori, nire akatsen garbigarri ta xautzaille zaitut (.) Negarrari eman zion, asperen sakonak azaleratuaz. Senar-emazte bien malkoak bat egin zuten, mundu ontan naitaezeko dan maite-batasuna sortarazi, zuzpertz ta trinkotu bearrez. –Barkatzen al didazu, barkatzen, ene emazte laztan orrek?¹²⁷

Engoitik Don Juan hil da eta kristau katoliko zintzoa jaio da, eta “Zeruko” saria izango dute senar-emazteek:

Zuzen zuzenean aurrik eman ezarren, zeruak egin zien zea- rka, gurasoak maiteen duten emaitz onetsia. Griñen gelegike- riak galerazitako berezko aragi-bideaz kanpo, errukiz eta mai- tetasun-tankeran iritxi zuten doai berdingabe ori¹²⁸.

Eleberria bururatzen duen paragrafoan “Seiko” ezizeneko “apaiz jatorrak” botatako “zirikada zorrotz” hau jasotzen da:

Zenbat naaspil gutxiago ez litzaken mundu ontan izango, sei- garren eta bederatzigarren aginduak zintzoago beteko ba ge- nitul... Eta zenbat anima ez litzaken zuzenik zeruan sartuko, betiko su garretan ganoragabe ondatu bearrean!...¹²⁹

Roberto Mielgok aztertu ditu gehien Erkiagaren eleberriak. Bes- teak beste, honela dio:

[126] Alp. lib. 93. or.

[127] Alp. lib. 167-168 orr.

[128] 169. or.

[129] 171. or.

Izan ere, pertsonaiak, gertakizunak, Erkiagak sortutako mundu literario osoa molde katolikoen ikuspegitik eraturik dago. Baina honetan ere bilakaera bat erakusten du idazleak. Kristautasunaren itzala era bitan agertzen da Erkiagaren elaberrietan. Lehendabizikoa alpatutako munduaren egituraketan, pertsonaien jokabideetan eta hauen balorazioetan, e.a. Bestea idazleak berak narratzailearen ahotik erakusten duen izaera fededuna¹³⁰.

R. Mielgorena eta nirea askoz geroagoko ikuspegiak dira; Koldo Mitxelenak berriz, orduko ikuspegia dakarkigu, argitaratu zen 1962koa. Honela zioen:

Arranegi-n hartu zituen muga estu xamarrek zeharo zabaldu ditu, herri koxkorretik hiri handira joan denean. Ederki taxuturikako gizakiak ugaritu ditu, batera eta bestera itxuraldatuaz, eta lasai, arnas estuka indarketan ibili gabe, mugiarazten ditu aukeratu duen antzeztoki zabalean. Eta mintzatzen direnean, nolako mintzo malgu-aberatsez mintzatzen zaizkigun! (.) Hizkuntzaren aldetik, goi mailako dugu beti Erkiaga, eta gero eta goragokoa: hiltun atsegina, leuna, ugari-ugaria. Eta haurrentandik menderatzen duen hizkuntzaz jabetu ahala, jabetzen ere doa eleberriaren taxuaz eta teknikaz (.) Esamesak ibili dira, nola ez?, beste alde batetik, nobela honen inguruan. Batzuek gordinkeriaren bat edo beste aurkitzen omen zioten, eta ez dakit azkenik pixkaren bat orraztu ez ote dizkioten. Beste batzuek, berriz -bai baita guztietakorik gure artean- halako prediku airea maizegi igertzen...Batzuen eta besteen artean aukeratu behar banu, ni aukeran, norbaitek sumatuko zuen bezala, azkenekoen alde agertuko nintzateke. Irakurlea zentzatzeta eta hobetzea ere eleberriaren eginkizunen artean badaude, inolaz ere okerbidez eta zehar esanez bete behar du eginbide hori, hots, berari, eleberria den aldetik, dagokion artez edo moldez.¹³¹

[130] MIELGO, R.: Eusebio Erkiagaren gerraosteko elaberrigintza (1958-1964), Labayru, Bilbo, 1995, 112-113 orr.

[131] Euskal idazlan guztiak III. Liburuak II., Klasikoak, 23, Mensajero-Gero, 78-79 orr.

Labur-zurrean, hizkuntza aldetik goi mailakoa, eleberraren taxuaz eta teknikaz gero eta gehiago jabetzen sumatzen zuten, eta zuzendu beharrekoa prediku airea zuen.

E. Erkiagaren eleberriei eskainitako atal honen sarreran aipatu bezala, 1958an Euskaltzaindiaren "Domingo Agirre" eleberrari saria irabazi zuten¹³². Epalleak hauek izan ziren: Manuel Lekuona, Nazario Oleaga, Aingeru Irigarai eta Antonio Arrue, eta erabakia aho batez hartu zuten. Txillardegik "Peru Leartzako" aurkeztu zuen eta Jean Etcheparek "Ithurraldea". Bi horientatik epaimahala adierazi zuen pena zela saria bakarria izatea eta zatitzerik ez egotea, bi eleberririk dudagabeko merezimenduak zituztela eta. Zergatik eman zioten saria: hizkuntzaren aberatsagatik?, eleberria nagusiki Bilboko hirian kokatuagatik, agertu zuen mundu-ikuskeraren ortodoxoagatik? Blengatik? Epalleek akta publikoan ez zuten erabakia arrazoitu.

4.2.6. Ithurraldea

1957an P. Larzabalek "Hiru ziren" antzerkia idatzi zuen, gazte batzuek hala galdeginik. Eztabaida zegoen Ipar Euskal Herrian, Ameriketara joatea on zen ala txar, eta antzerkiak gai horixe jorratzen du. Idatzitako urte berean eman zuten Ezterenzubín eta Donibane Garaín, eta azken honetan egin zuten elkarren ezagutza Txillardegik eta Etcheparek¹³³. Antzerkiaren izenburuan aipatzen diren direlako hiru horiek Ameriketara joan ziren; horietarik batek porrot egin zuen, eta eskale bilakatu Ameriketara; beste batek dirua egin zuen, eta lehendik ere harroa bazen dirua eginik harroago oraindik, han gelditu zen, eta hirugarrenak, gazte gisakoa bera, dirua egin eta jaloterrira itzuli zen, moralki batere endekatu gabe, hots, prestutasunaren aldetik, orbanik gabe.

Hogei-hogeita bat urteko J. Etcheparek idatzi zuen "Ithurraldea" eleberrian ere Amerika, Paris, Baiona, Miarritze, hots, hiria presente dago, negatiboki egon ere, Euskal Herri eta herrixketako zibilizazio gristino hobetsiari aitzia, kontrajarririk. Hiria, batez ere, individualismo egoista, moral kaxkarreko eta diruzalearen paradigma da; Euskal Herria berriz, lanaren, familiaren, herri-sentimenduaren eta sinestea-

[132] Ikus *Euskera*, 1959, IV, 242. or.

[133] Txillardegik aipatzen du elkar ezagutze hori aldizkari honetan: *Tierra Vasca* = *Eusko Lurra*, Buenos Aires, 1962, 7. orr.

ren kokalekua, behartsua ekonomikoki baina onesta moralki, bihotzaren garbitasunaren egonleku alegera, azken buruan zoriontsuagoa. Eleberri idealista da, errealismo handiko pasarteak izanagatik.

4.2.6.1. Maitasun eredugarria

Euskal herri(xka)k, laborantzak, artzaingoak, eta sehigoak edo neskametzak parte handia dute, eta protagonistei erlatiboki diskurtso zati gutxi eskaintzen zaie; haiek txertatuak edo irentsiak dauden komunitateak jaten die lekua, baina badira protagonistak, herritarren taldetik jaigutzen eta nabarmentzen direnak. Nagusia Maite deritzan neska gaztea da, eta harekin batera harekin ezkondu nahi luketen bi senargai; bata, *amerikanoa*, Kalifornian arozgoan dirua eginik Euskal Herrira itzulia, baina gogoz aldatua, gogoz bestelakaturia; eta bestea, artzain euskaldun espainola, gizon indartsua bezain bihotz garbikoa.

Protagonista nagusi Maite, alde batera, ez zen antigoaleko neska edo serora, Baionan sehi hiru urte egin zituenez gero, bazuen munduaren berri:

*Bilhoak gaztain kolore, ez beltz ez hori aire. "à la Jeanne d'Arc" moztuak ibiltzen zituen. Gero hemezortzi-hemeretzi urthetan tutularen egiten hasi zen. Batzuetan zaldi buztan pollit bat moldatzen zuen kasko gibelean. Zaldi buztan bat kanpañako neska batek? Zertako ez? Modari jarraikitzen baita haatik Maitel Funtserat-eta, zertako egin "permananta" kaskoa sagarloi bat iduri ezarriz, bilhoa andeatuz suarekin? Baionan hiru urthez sehi egon zelarik ohartu zen, Eskual-Herriko neskek eta hirian sehi daudenek bakarrik, ustez beren burua edertzen duten, dituztela bilhoak kuchkulatzen. Ichtudiantek eta hiriko neska langilek tutula edo zaldi buztana! Eta harek ere tutula egin zuen (.) Ez izanagatik arras herriko bertze neska batzuek bezalakoa bere bizimoldetan, etzuen bere ohorea nihundik ere galtzen*¹⁵⁴.

[134] Euskaltzaindiak 1958an nobela lehiaketa antolatu zuen. Lehiaketa horretara aurkeztu zuen kopia mekanografiatua baliatu izan dut Euskaltzaindiari esker, 6. orrian. Aurrerantzean, zenbakia soilik ezarriko dut. Atal hau idatzi ondoren argitaratu da liburu itxuran. Piarres Alnizartean aitzinsolasas du liburu argitara berriak, eta Euskaltzaleen Biltzarreko kide Etienne Etcheto eta Jean Claude Iribarrenen laguntza izan du P. ALNIZARTEk: *Iturralde*, Erroteta, 2009. Poztekoa da, berrogeita hamar urtera bada

Ohorea ez galtze horrek moral estua esan nahi zuen, bereziki emaztekiei aplikatua, eta hori kontalariak adierazia ez eleberriko protagonistak:

Bere buruaren ontsa aphaintzen bazakien, eta bera ez gaizki izanki eta etzuen sobera despendio egiterik bere gorputzari zerbait gehiago eman nahiz (.) Bere edertasuna ukana zuen, nahi baduzue, baina etzuen deus egiten gaizki zerbitzatzeko, ederra dela erranez. Hala nola zaia (gona) zabalak nahiago zituen, hertsu batzu baino. Bihotza jauzten zitzaion ikusten zituelarik zombait eder nahiak ahalgingarri (lotsagarri) gelditzen¹³⁵.

Balonan San Leon jaletan mutiko batekin dantza egin ondoan, honelako gogoetak:

Musika ari zen, aril Eta neska gaztea itzulika-itzulika ari zen, deuseri pentsatu gabe, zozo bat bezala (.) Muthikoak itzulikarazten zuen aihut! Bainan musika gelditu orduko egiazko bizia berriz gogorat heldul Eta dantza gaizki dela, itsusi, zikinkeria guziak badituela, gero ageri, dantzatik gelditu-tal Gero egiten gogoetak, mementoko hastio bat (.) Lehen aldikotz ohartzen zen bertzen ezpainetan zer lohikeriak izaiten ahal diren musu baten estakuruan. Utz mentskeria horiek. Sekulakotz. Gaizki joan litake ondarrean. Eta gero deus ez egitekorik (.) Urhats bat gehiago eta errekal Ahantz dantza, ez gehiago kasu eman! Ez ahalge izan errefusatzeko!¹³⁶

Eleberriko gertakariari jarraiki, amerikanoarekin adiskide gisa has-tera deliberatu zen, baina, zer gerta ere, ez harekin bakarrik baizik lagun batekin batera. Joan dira Miarritzera arratsalde pasa hirurak, hondartza handira, halakoren batean gelditu dira biak bakarrik eta hondartzara jaitsi. Narratzaileak diosku: *neska gazteak bere burua eri batentzat hartzen zuen. Bertzek hala pentsatzen zutela zion bere baitan¹³⁷*. Une hura profitatzen du mutilak galdegiteko hiriko biziaz etsiko lukeen, laketuko zen, eta orduan neskak:

Pentsal Ba ahal dakik ene gostuak ez direla aise kambiatuko. Kampanan bizitzeari pentsatzen diat eta ez nuk neska bat

ere, argia ikustea.

[135] 8 or.

[136] 10 or.

[137] 43 or.

playetan eta hirietan a(l)fer bizitzekol –Bainan zer erran chinezake norbaitek andere aberats baten bizia eskaintzen badau-chu? Ameriketan? Parisen?...-(.) Neska gazteak bere burua aurtikia kausitzen zuen. Begiak luzaz hetsirik zauzkan (.) Etzen ohartzen Jakes nola hurbildua zen haren ondorat. Eta ondarrean neska gaztea okaztatzen hasia zen. Bat-batean gogorat jin zitzaion muthikoak etzuen ez umiliatu nahi, etzionez bere nausitasuna erakutsi nahi? Hartan aski, egun fini¹³⁸.

Eta handik hara, Maite neska gazteak Benito artzain gaztearen aldera isuriko du maitasun garbi guztia, eta hala ere, amerikano endekatu samartuarekin ibiltze hutsagatik geldituko zaio halako arantzaxo bat, atera beharko duena ezkontzara behar bezain bihotz-garbi heltzeko. Perfekzio morala iritsi nahia ezarri dio kontalariak protagonista emakumeari.

Nolakoa zen begiz jo zuen Benito artzain gaztea?, eta beste galdera bat hori bezain garrantzizkoa: zergatik hautatu zuen artzaina eta ez laboraria edo ofiziale bat? Gogora bedi tradizio judu-kristauan artzaina Jainkoaren eta Jesusen sinboloa dela, ardiak edo sinestunak begirutzen eta zerura gidatzen dituen. Jakituria instintuzko eta esperimentalarena ere bai; izan ere, artzaina beti erne da, zelatan, ardiel ezer txarrik gerta ez dakien; zerua, ilargia, izarrak eta eguraldia behatzen ditu eta nolabait aroa iragartzen ere badaki, eta nomada da ez sedentarioa, Abel bezala¹³⁹.

Lehen begi kolpeak ohartzerat emaiten zuen muthiko azkar eta eder bat zela deus gizenik gabe (.) Muthiko gazte hori hola ikusiz, makila eskuan erran zitaken lehenagoko jendetik zela, otsoaren indarrez dohatua. Maite laster ohartu zen muthikoaren indarrari (.) Neska gazteak Benitori pentsatzen zuen, hura desiratzen, hura nahi bere laguntzat, gizon azkar bat bihotzez eta gorputzez. Ttipi zela senditzen zuen bere burua artzain gaztearen ondoan. Eta plazer zuen pentsatzea holako gizon baten oinetan gostuan izaiten ahal zela. Gizon harek zainduko zuela senditzen zuen, norbait ukanen zuela buru, izpiritua azkar daukan girichtino on bat.

[138] 44 or.

[139] CHEVALIER, Jean eta GHEERBRANT, Alain: Diccionario de los símbolos. Herder, Barcelona, 1991, 805-806 orr.

Benito bere bizi chehean, dorpean, Jakes bere saltsa tcharean bezain uros zen, eta etzuen gutiziarik ere biziz kambiatzeko, bertze nolazpait, bertze numbait bizi hobeago baten bilhatzeko. Igandetan meza-bezperen ondotik ostatuan lagunekin kantuz edo musean pilota partida baten ondotik...¹⁴⁰

Gizon indartsua nola Sanson, ardiak otsoetarik bezala, emaztea ere zernahi periletik begira zezakeena, eta aldi berean "lehenagoko jendetarik" zirudien horrekin iduri du aditzera eman nahi zuela gizakia zibillizatu edo hiritartu ahala desgisatuz joan aurrekoa, gizadia prestuagoa zen garaikoa. Azterketa zehatzagoa egin beharko genuke Benito artzainari egozten dizkion ezaugarri guztiak biltzeko, baina, erreparo horrekin, esan liteke gizon indartsu, bihotz-garbi-oneko eta konformidade handiko gizona marraztu duela narratzaileak, ohiko jardun eta alzina iragaiteko moldeekin zoriontsu dena. Eta ezaugarri horiekin batean, beldurrik gabea, esaterako, gau-lanean aritzeko:

Bazakien artzain gazte harek etzuela deusen beldurrik, kontra-banda frango egiten zuela ez bakarrik diruaren metatzeko bainan lanjerraren amodioz. Orduan zen zinez bizi muthikoa, zerbait lanjer iragan behar zuelarik, zerbait traba hautsi, bere indarrak ikusi obretan. Nekatzea mugaren pasatzeko gau ilhun batez, bakarrik edo lagun batekin, begiak apo harmatu batek bezala zabalduak, gauza ttipiak ziren geroko atseginaren ondoan (.) Bazuen fidantzia bere indarretan. Aldi bat edo bertze galdurik ere guarden kontra, berriz haste bertzaldian kasu eginez hobeki. Eta hola suge baten begia eta asmua bildua zuen. Eta Maitek gizon horren ondoan nahiagoko zuen izan, gau beltzean berdin, bere karga bizkarrean, Españarat buruz abian; kargaren pean lehertua, zangoak minberatuak (.) Maitek artzain gaztearen itzalean segurtamen bat kausitzen zuen¹⁴¹.

Segurtasuna emango zion gizon horrek hartzen du ezaugarri horrengatik halako heroi xume erromantikoaren kutsua eta traza. Bi bihotz-garbien arteko amodioa berriz, kontalariak eredutzat paratzen ziguna:

[140] 80 or.

[141] 123-124 orr.

Bi gaztek elgarri behako gocho batzu emaiten zituzten, gauza batez edo bertzez mintzo zirelarik (.) Segeretu bat bezala bazabilan Benitoren begietarik Maiteren begietarat. Bertze nehork etzuen deus komprenituko edo gaizki. Etzuten solas beharrik. Bertzenaz ere neke litake amodioaz mintzatzea. Amodioa gauza handi bat horientzat. Ez dira hirietako gazteak bezala ezazolduak gauza horietaz nola nahika mintzatzeko (.) Amodioak ichillik egiten zuen bere lana, nehor ohartu gabean. Amodioak heientzat ezkontza erran nahi du, bethikotz elgarretaratzea, hiltzeraino batak bertzea laguntzeko maitatzea. Behako garbiak zituzten, kasik haur batzuen begietan. Etzuten begietan bihotzean baino gehiago behar ez denik¹⁴².

Jendekina ere bazen artzaina, nomada, eta bere ibilietan lagun asko zuena eta halekin jostatzen eta zoriontsu izaten bazekiena:

Artzain baten biziak nahi du artzaina bere arthaldearekin herri-herri ibil dadin. Chaz han, aurthen hemen, heldu den urthean bertze numbait. Artzainak kurritzaile handi batzu dira. Eta Benito hamar urthe abantchu hola zabilala, negu bat hemen, bertze bat han, Armendaritzen, Lekomen (.) Herriko muthikoekin errecki adichkidetzen zen, heieri juntatuz pilotan eta musean, nor nahirekin elheketa geldituz (.) Muthiko gazte haren begitarteak halako indar bat erakusterat emaiten zuen, eta haren indar guzia barnetik, bihotzaren erditik atheratzen zen: gizon batek bere izaite minean ukan dezaken ontasan hura¹⁴³.

Lehenik, protagonista nagusia Maite emaztekoa da, eta bigarren zatian berriz, bigarren planoan gelditzen da, eta artzaina gailentzen da.

Azken hamabost orri (testuaren hamarrena) Benito artzainaren bertso-olertziek osatzen dute. Maitasuna hitzekin ez baizik bihotzetzko bertsoekin adieraztekoa dela iradokiz.

Ez dut bertsoak aztertzeke xederik. Hona adibide adierazgarri zenbait. Lehenbizikoan bertso-jartzailea Frantziako erregeei zuzentzen zaie, eta azken paratu ditugun lau bertsolertsoekin bururatzen da eleberria:

[142] 91 or.

[143] 124-125 orr.

Frantziako erregeak,
 Errege handi-handiak,
 Eman bazautan Parise
 Ni urhez izanez gose,
 Eta utzi ukan behar banu,
 Izanik ere trukatu,
 Lagunari doan sua,
 Bai eta ere musua (.)
 Utz nezak maitearekin
 Eta ez Pariserekin (.)
 Maite, adichkide ona,
 Ene aldean emana,
 Bihotza hartua dinat!

Sekulakotz hire ganat,
 Zinez, bai zinez heldu dun!
 Bata bertzeaz hobendun!
 Bizi guzikotz josiak,
 Bi bihotz batheratuak! (.)

Bizia da, ezkontzen delarik
 Bat bertzea ontsa maitaturik,
 Egoitea bihotza chuchenik,
 Erakutsi gabe esker tcharrik¹⁴⁴.

4.2.6.2. Hiria versus herria

Bada eleberriaren azken aldera elkarrizketa luze bat Maitek eta Jakes amerikanoak hariltzen dutena. Amerikanoak Ameriketara gomitatzen du, han askatasun gehiago izango duela, autoan noranahi joan ahal izango dela, begiluze eta kontrol sozialik ez duela izango:

Nehor etchu han bere auzoez okupatzen. Bakotchak nahi duena egiten dichu eta nehor etzauchu jinen erraiterat: "So egizu Andere horri, zer eskandala emaiten duen herriari!"
 Mahi bezala bizi duchu jendea auzoaren jujamendurik gabe¹⁴⁵.

[144] 140-141-151 orr.

[145] 118 or.

Emakumearentzat berriz, auzoak babesa dira, herrian etxean bezala sentitzen da, eta libertatea bainoago bakartasuna sentituko luke herritarren babesa galtzera:

Ez dakiat nola erran, bainan kasik uros bezala nuk ene herrian. Jende horiek guziak ezagutzen ditiat eta hek ezagutzen nie...Gazte lagunak anai-arreba batzu bezala dituk, berdin gostuan bizi, elgarrekin. Horiek guziak utziz geroz beldur nuk huts bat zautala bihotzean, ene lagunen falta, bakartasuna, nik dakita zer...Mihaurek ontsa ezagutzen ez dutan ontasun zerbait gal beldur nagok (ib.)

Mutilak herritarrak begi handi baten gisan irudikatzen ditu, beti inoren akats bila, eta laborantzatik bizitzeari lohian, deserosotasunean bizitzea deritzo. Neskarentzat berriz, kontzientzia alha zaio mutilari herritarrak begi handi gisa irudikatzean, eta ez da errana non izan litekeen bat zoriontsuago eta urosago, hirian ala herrian:

Baionan sehi egon nizalarik jaun handi baten etxean, eta etche hartan etzian alta sos eskasik, bainan familia hura etzian uros. Ez, etzian uros, berek erraiten zitean. Hek ere zerbait falta zitean, denek zerbait falta diau eta falta dugun haren ondotik gabiltzak. Zoriona, uros izaitea, ez duk aski sos ainitzen ukaitea eta lanean arizan gabe bizitzea. Zoriona ez duk ez hirian ez mendian, bainan jendearen gorphutz-bihotzetan. Zer balio du hirirat joaitea zorionketa herrian berean ez baditake bil? (.) Zoriona gizonaren izaiteari jarraitzen den gauza bat duk (ib.)

Neskak irabazten du partida eleberrian. Herri bateko, elkarte bateko sentitzeak ekar dezakeen zorionaren defentsa buruduna egiten du.

4.2.6.3. Kontakizun erregionalista (Euskal Herria, Frantzia eta Espainia)

Eleberriak oso erritmo lasala du, laborarien eta artzainen bizimoduak bezalatsu, edo gorago alpatu dugunez, amodiozko triangeluari eskainitako diskurtso-zatia labur samarra da, giza ingurunean txertaturik agertu beharrarekin erara. Oso kontaketa errealista da laborantzaz eta artzaingoaz ari denean, eta kontakizunean bi lanbide horiek diskurtso zati dezente hartzen dute -kantalariak oso ongi

ezagutzen ditu bi lanbideak-, eta erreallismo horren barruan edo kontalariak aditzera ematen digu Orbaizetako artzain espainolak Frantziara jaisten direla negua iragaitera:

Artzain horiek espainolak ziren, Orbaizeta alde hortakoak. Urthe guziez Frantziako lurretarat jausten ziren neguaren iragaiterat bertze artzain espainola frango bezala¹⁴⁶. Edo protagonistak diosku Frantzian ez dela Euskal Herria bezalako probintziarik: Zeren jakizak Eskual Herria bezalako probintziarik ez dela Frantzia guzian¹⁴⁷.

Bi protagonistak, bata laborari alaba frantsesa eta bestea artzain gazte espainola euskaldunak dira, mutila erdi koblakari ere bai, eta horregatik ez dute inongo arazorik elkarretaratzeko eta elkar maitatzeko, bata frantsesa eta bestea espainola izanagatik:

-Hau ez dea pollita? So egizak Benito!...Zer den izkiriatua: "Fruitua eman eta zabal zazu munduan". Badakik kantu hori?

-Bail Gernikako Arbolal Iparragirre Eskualdun aipatuak eginat Hori duchu Eskualdun jendearen kantu sacratua, hori gure izaitearen bihotzeko oihua...

-Oi zer ahokaldi ederral Zer nahi joka nezakek koblaka artzen hizala? Holako gauza polliten erraiteko?¹⁴⁸

Identitate ezberdinak ez dira arazo gisa planteatuak, hots, frantziartasun eta espainiartasunaren baitan arazorik gabe bizi den euskaltasuna ageri da. *Enbata* Iparraldean aurkariek "zikin" deitua agertu aurreko kontakizun erregionalista da¹⁴⁹; morala dago jokoan eta ez identitate borroka.

Ohitura nobeletako ezaugarriak baditu kontakizun honek: kontalari orojakilea, pertsonaia lauak, denboraren iragaiteak garrantzirik ez. Hiru genero daude nolabait bilduak testuan: elkarriketetan antzerki kutsua, azken hamabost orrietan olerkiak eta jakina kontakizuna.

Kontakizunean esku ona ageri du naturak iradokitako lerro poetiko-ederrak tolesteko. Esaterako:

[146] 58 or.

[147] 121 or.

[148] 85 or.

[149] P. XARRITONEK: *Oral-oraliko euskaldun gaztetarik, erran behar dut*, *Enbata* tiarretarik baitzen Jean Etchepare (*Mendekoste gereziak*, Erein, Donostia, 1991, 238 or.) Ez horratik, eleberri honetan.

*Aments egiteko tenorea, asteriko gochotasuna, egunaz beroska bat egin ondoan, airea ephel delarik oraino eta inguru-neak halako ilhun-nabar batek hartzerat doatzilarik. Aireak iduri luke zeta gocho bat chori baten hegalaren joak harroarazia. Gambará baten ez-titasuna badu kampakoa aireak tenore hortan*¹⁵⁰.

Bertso-olerkietan ere bai. Horrek guztiak eleberriari lirikotasuna eransten dio.

Hondarrik hondarreanean, maitasun eredugarria pintatu zigun, zibilizazio moderno jainkogabeak kutsatu gabeko behialako bihotz-maitasun aratza, eta euskal herri(xka)etako zibilizazio gristinoaren defentsa buruduna egin zuen kontakizun honen bidez J. Etchepare narratzaille gazteak.

4.2.7. Haur Besoetakoa

1959an idatzia eta 1970ean argitaratua estreinako. Ez zuen oihartzunik izan 50eko hamarkadan, baina orduan bururatua denez, iruzkin xehatua ez bada ere orokorra egitea badagokigu. Lehenbiziaitor dezagun 50eko hamarkadako nobelarik errazen irakurtzen denetarikoa dela, *Leturiaren egunkari ezkutua*-rekin batean. Ondo idatzia dagoelako gertatzen dela hori adierazi zigun G. Arestik:

*Nobela osoak, hasiera geldi eta baketsutik bukaera zurrunbilotsu eta ekaiztura, ritmo arin eta bixkor bat darama, beti gorantza igaten dena, bere memento egokietan atseden hartzen duena, dena Beethovenen sinfonia batean bezala ongikonposaturik eta konpasaturik, prezezki neurturik, jakituriaz erregalaturik. Nobela bezala, eredutzat hartzeko da*¹⁵¹.

Irakurketa bat baino gehiago egiteko aukera eskaintzen du. Txomin Peillenek zazpi proposatu dizkigu¹⁵², baina orohartzailleena, gure iritzian, moral gatazkaren lldotik egindakoak ematen digu, saldoko gizakiaren eta hautetsiaren arteko moral gatazkak, eta bi moralak ezin uztartuak Miranderen baitan.

Eleberriaren gai errekkurreteenera etorritz, nobelako narratzaillearen arabera, hogeita hamar urte inguruko gizon protagonistak gataz-

[150] 24 or.

[151] *Haur besoetakoa*, Erein, Donostia, 1987, 106 or.

[152] "Jon Miranderen ordeinua bere lekuan" in *Jakin* (106), 1998, 11-30 orr.

ka dramatikoa bizi du gizarteko moral onartuaren eta beraren nortasunaren artean. Hasiera-hasieratik dago gatazka hori argi eta bortitz planteatua:

Besteen esanera gehiegi bizi izan zen orain artean eta ondikotzi oraindik ere besteek haren baitan jarritako itxaropenari amore ematera gertu zen, besteengatik sortutako bere buruaren aizun-irudiari uko ez egitearren (.) Ail haren egiazko nortasuna non zegoen, eta zer eskatzen zuen, baleki, edonori gogor egiteko lain izanen lizateke noski, edoezer gertaturik ere (.) Zenbat aldiz azken egun horietan, kirestasunez beterik ezinagoan, amets zoroari uko egitera ez zen saiatu, lehena-goko gizona izan ledintzat berriz ere, jendeekin jendakin, gizartean gizabidetsuki zebilen gizona, erdeinu apur bat doi-doi erakutsiz (.) Hurrengoan ordea zuhurtasun horren zorakeriak, esan-delako gogo-indar hori egiaz den koldarkeriak hamorratzen eta naska erazten zuen. Ez! Gizartean bere toki txikia gordetzeagatik batek edo bestek zer-nahi eginik ere, hura ez zen giza-saldoaren aitzin-eritzietara makurtuko¹⁵³.

Nobela guztia borroka horren garapena da, eta bi moralak ezin uztartuaren paradigma.

Nolakoak dira hogeita hamar urteko gizonaren eta hamaika urteko neskatoren arteko amodiozko harremanak? Puntu horretaz gogorarazi digu J. Azurmendik Mirandek sentsualitatea beti oso negatibo azaldu izan duela:

Miranderen filosofian, izpiritua zentzuen pean preso egotea dela, hain zuzen, gizonaren zorigaitzik gaitzena. Pedofilia, ordea, adineko gizonaren maitasuna hamaika urteko nexka ttipi bati, elkarrekiko izpirituala da (.) gogo elkartasun oso eta idealizkoa¹⁵⁴.

Baina non gelditzen da hamaika urteko Theresaren eta Isabelaren nortasuna eta askatasuna? Bereziki neskatoren kasuan, gizonak ekimenik eta nahi propiorik ez duen objektutzat tratatzen du, berak nahi bezala hezten du, haren hezkuntzan beste inori sartzen utzi gabe.

[153] *Haur besoetakoa*, Erein, Donostia, 1987, 12. eta 14. orr.

[154] *Schopenhauer, Nietzsche, Spengler MIRANDĒren pentsamenduan*, Susa, Zarautz, 1989, 42. or.

Itxaro Bordak nobelako bi protagonista nagusien harreman fisikoaz, eta gizonak haur besoetakoari modu eksklusiboan emandako hezkuntzaz:

Haur Besoetakoa-n ez da bortxaketa fisikorik, ukitze lizunak salbu, eta bortxaketa, neskaren izpirituaren jabetza erraldoian datza¹⁵⁵.

Hondarrik hondarrean, filosofia nietzschetarrari jarraitzen dio Mirandek eraikirik gizon protagonistak nobelan, moral indibidual eta elitismo aristokratikoari, eta horren arabera, pertsona helduaren hamaka urteko neskatoaren alderako harreman sentimenduzkoa eta sexuala ere zilegi da:

Pasiozko maitasuna aristokratikoa da (.) Edo Zarathustrak erantzun erabatekoago bat emango digu: noblearen bizioak ere nobleak dira (.) Alde horretatik –moralaren aldetik– salbu dago HBko gure gizona. Bakarrik, Zarathustrak ez dio ezkutatzen bere moral garai osoarekin ere saldo gizartean suertatuko zaion patua: “Gizakia da gauza bat, gainditu beharra dagoena: eta zuk horregatik zure birtuteak maitatu egin behar dituzu –zu horietan hondoakartuko bait zaitu. Horrela mintzen Zarathustra”, Von den Freuden und Leidenschaften¹⁵⁶.

Eta historiaren bidean gora jarraituz gero, Schopenhauer dago filosofia horren oinarrian:

Haren sisteman gutxi batzuen pribilegioa da egiazko ezagutza sakona, ondorio bidez baita “salbazioa” ere. Beste guztiak Nahiaeren jostailu hutsak dira (.) orbel bat haizearen hegaletan. Reyburn/Hinderks baitan irakurtzen dugunez: “Erredentzioa gutxi-gutxi batzuri bakarrik ematen zaio, eta gutxiok ez dira Jainkoaren graziaz hautetsiak, baina beren indar propioz beren buruen erredentoreak. –Harrokeria intelektual honen –horixe bait da, izan ere, bidez izan ala ez– formarik erakarkor eta engainakorrena, ederraren bizipenean erredentzioa bilatzen duena (ib.).

[155] “Oraindik ere Haur besoetakoa-z Itxaro Borda in Hegats, (12), 2004” in Internet: www.kritikak.armiarma.com.

[156] Schopenhauer, Nietzsche, Spengler MIRANDEren pentsamenduan, Susa, Zarautz, 1989, 89 or.

Atal honen sarreran adierazi dugu Txomin Peillenek irakurketa bat ez baliz zazpi proposatzen zituela. Horietatik bat: "Herri-min edo etniaren nostalgia"¹⁵⁷. Hark iradokitako bidetik, I. Bordak: *Meskatxa euskara eta euskal herria izan daiteke eta gizona, jendarte malgu eta axolagabearen aztaparretarik biak salbatzen saiatzen dena*¹⁵⁸.

Ipuinetan eta olerkietan ere ageri diren motiboak errepikatzen dira nobela honetan ere: musikaren eta alkoholaren balioa bestelako kontzientzia batera heltzeko: "Ametsa" edo "Eresi kantari" ipuinetan bezala, edo heriotza heroikoarena, gorputza disolbatu ondoan arimen Gazteen Lur hilezkorraren aipamena: eleberriko bi protagonisten gorputzak uretan disolbatzen dira eta bien arimak Gazteen Lur mitikora abiatzen dira ihes, mundu fenomeniko irudizkotik zinetakora, "undina" eta "itsas-nesken" artera:

*Ez zuten bata ez besteak hil beharrik elkar maite zuten ezkerok...Ihes joanen ziren gaur bertan atzerrira, itsasoaz bestaldeko atzerri urrun batera...(.) Haurraren gorputza hondatua zen; uraren oldarrak engoiti ba zeraman hainbat gutziziatu zuen zabalarantz, Gazteen Lur hainbeste amestu hartaraino (.) Aldi hartan ez zuten gizonaren gurputza aurkitu (.) engoiti urrutira ba zeraman Theresa eraman zuen uhin gora hark berak...urrutira, haien helmenaz bestaldera, haien munduaz bestaldera dagoen Gazteen Lurrera, han, undina eta itsas-nesken artean, igurikitzen baitzuen haurrak, bere gorputz eta arima bateginen eskeintza hari egitera gerturik. Beti iraunen zuen eskaintza bat...*¹⁵⁹

Miranderen obraren batasunaren erakusle da hau guztia. Halaber salakeraren atalean ikusiko dugu nola moralaren arlo honek zerikusi estua duen Miranderen iritzi sozial eta politikoeekin ere.

[157] *Jakin* (106), 1998, 23. or.

[158] "Oraindik ere *Haur besoetakoa*-z Ixaro Borda in *Hegats*, (12), 2004" in Internet: www.kritikak.armiarma.com.

[159] *Haur besoetakoa*, Erein, Donostia, 1987; 94, 99, 100 orr.

5. KONTAKIZUN ITZULPENAK

Kopuru hutsari begiraturik: liburuak itzuliak zazpi; kontakizun itzuliak berriz, hogeita lau *Euzko-Gogoa*-n, eta hamabi *Egan*-en. Azken hauetan luzera aldetik aldekoak daude, baina oro har, labur samarrak dira.

5.1. LIBURU ITZULIAK

EUSKARATZAILEA	EGILEA	OBRA	URTEA
Plazido Muxika	J.Svensson	<i>Noni eta Mani</i>	1952
Bingen Ametzaga	J.R.Jimenez	<i>Platero ta biok</i>	1953
Piarres Lafitte	Mark Legasse	<i>Santcho Azkarra</i>	1954
Itunbe	Hugo Wast	<i>Bide izkutua</i>	1956
Sabin Berasaluze	Bernar Araluz	<i>Pipo, konejutxu arroa</i>	1957
Jon Etxaide	Pio Baroja	<i>Itxasoa laño dago</i>	1959
M.A. Urreta	J.L. Muñozerro	<i>Lartaun eguzki-semea</i>	1960

Liburuetan P. Muxikak alemanetik itzultitako *Noni eta Mani* (J. Svensson islandiar jesuitak alemanez idatzitako *Nonni und Manni* (1914)); B. Ametzagaren *Platero ta biok*; P. Lafittek M. Legasseren kontakizunetik itzultitako *Santcho Azkarra*¹⁶⁰, Joseba Iturria, Imanol Unzurrunzaga eta Sabin Berasaluze frantziskotarrek ("Itunbe" izengol-tia) itzultitako H. Wast argentinararen *Bide izkutua*; eta Jon Etxaidek itzultitako P. Barojaren *Itxasoa laño dago* ("Las inquietudes de Xanti Andia) nabarmentzen dira¹⁶¹. Lehenbizikoa gazte literaturakoa, bigarrena hibrido da: prosazko poematzat hartua izan da, baina ez dugu eragozpenik ikusten hemen sailkatzeko.

[160] Mark Legassek idatzitako kontakizun honetan oinarriturik (Belokeko abadiak-ko Martzel Etchehandyk baieztatu dit.) ETXAHUN-IRURIK *Santxo Azkarra* pastorala apa-latu zuen, J.L. Davantek adierazi didanez. Interneteko "Literaturaren zubitegia" Piarres Lafittek eskainitako atalean kontakizun hori antzerkitzat hartua da, baina ez da hala. Kontakizuna da gero pastoralaren libretoa idazteko Piarres Bordazarre Etxahun-irurik ballatua.

[161] Joseba Etxarri aitortu zionez (Ikus *Jakin* (110), 1999, 26-27 orr.) euskal nobelagintzaren pobretasunak eraman zuen, batetik, nobela hori itzultzeraz. Bestetik: *Nobela hau ikaragarri gustatzen zitzaidan edukinaren humanismoagatik eta XIX-garren mendeko geure kostaldeko marinelgoaren euskal-giroagatik.*

Itzulpen hauen kalitatearen azterketa egiteko dago. Antzerkiaren atalean jasotzen dugu Juan Garziak B. Ametzaga eta B. Larrakoetxearen itzulpenei buruz zer adierazi zuen, Hamlet XXI. mende hasieran argitaratu zuenean:

*Hamlet hau bera, zeinek bere erara, bikain euskaratu zuten aintzindarien gora-zarrez: Ametzaga'tar Bingen (1952) eta Larrakoetxea'tar Bedita (1976). Haienetatik hona aurrerabiderik bada, euskararena berarena da, eta itzulpen-kulturarena, eta ez itzultzaile honena noski: zer ez lukete egingo gure zaharragook, gure lotsagarri, oraintxe gure artean baleudel*¹⁶².

K. Mitxelenak Hamlet baino itzulpen hobetzat etsi zuen:

*Lan hau hura baino arinagoa –errazagoa ere zen eta– eta hizkeraz jatorragoa iruditzen zait (.). Ez dut halare ukatu nahi badituela, ene ustez behintzat, zenbait gogorkeria, eta gogorkeriak zelai zabal honetan nabarmenago dira Shakespearearen malkarretan baino. Gainerakoan, hitzez ugari, ugariegitxo ere bai aukeran, irakurleak ez baikaude aberatasunera ohituak*¹⁶³.

Hiru frantsiskotarrek elkarlanean itzultitako liburua, erabat harturik, balekotzat jotzen zuen:

*Nere ustez "El camino de las llamas"-ek ez du askorik galdu gure hizkuntzara aldatzean. Itzultzaileek gorde dute, eta ez zen egiteko samurra, liburuaren bizia, arina eta erraza. Euskaraz pentsatuak eta esanak dirudite 3zati askok eta askok. Eta "auzo-lanean" egina izanik ere –eta, esan didatenez, nork bere zatia banaka itzuli duelarik– ez zaio gehiegi nabari bata-sunik ez hori*¹⁶⁴.

Baina hutsak ere dezente aurkitzen zizkion, eta huts horien jatorria egileek poesi-prosarako zuten joeran zetzala uste zuen:

Guztiori –eta neroni aurrenik– itzurtzen zaizkigun zenbait huts baztertuz gero, egileek poesi-prosarako duten joeran daudela deritzat itzulpen honen alde txarrenak (.). "Os Lusíadas" baten doinu jaso destokitua ageri da, Moglek esango zukeen bezala, honen antzeko nobela arrunt bat itzultzean. Poesi-prosa

[162] GARZIA, J.: *Hamlet: Danimarkako printzea*, Ibaizabal, Bilbo, 2002, 14. or.

[163] MITXELENA, K.: *Euskal idazlan guztiak II, Liburuak I, Klasikoak 22*, Etor, 1988, 42. or.

[164] *Ap. lib. 84-85 orr.*

horretarako duenak ixuria nahiago izaten ditu esaera berriak, gutxi edo behin ere ez entzunak, ohiturazkoak baino. Hau da, nere ustez, lehen aipatu ditudan esaera frankoren iturburuak, eta beste zenbaitena ere bai: "Gezur ari zatzait", "Gidari zakidazu", "Laster senar zaitudake" (.).

Bestalde, liburu itzuli horren iruzkina baliatu zuen baleztatzeko 50eko hamarkadaren bigarren zatian euskarazko poesi hizkera trebatuxe zegoela zenbait olerkariri eskerrak, baina prosa hizkera ez zegoela behar zukeen mailan. Haatik, baziren gidariak:

Nolanahi ere, baditugu beheragoko hizkera arrunt eta egunoro egiten dugun euskararen antzekoago horretan zenbait gidari argi. Eleberrietan, esaterako, Mogel, D. Agirre, Kirikiño, orainengo Jon Etxaide eta, zenbait akats kenduz gero, Loidi bera ere bai. Horieta da, nere iritziz, bide jatorra sail honetan (ib).

Prosa hizkera lantzen gidarizat jotzen zuen J. Etxaidek Pio Barojaren *Las inquietudes de Shanti Andia* itzuli eta argitaratu zuen 1959an. Iruzkina irakurtzea ezin argigarriago gertatzen da jabetzeko hiztegi eta gramatika aldetik zer-nolako zailtasunak zeuden itzulpen lan aski gotorrari heltzeko:

Egiteko hori, Xanti Andia-ren itzulpena, gutxi burutuko luke tenetakoa dela nabari da. Ezin uka, gainera, egoki eta esturatsunik gabe burutu duela Etxaidek. Oztopoak, eragozpenak ezin konta ahala aurkitu behar zituen bere bidean eta gehienetan ez zaio irudituko ere irakurleari leku hartan eragozpenik izan zitekeenik¹⁶⁵.

Aurreko guztia gorabehera, Etxalderen lan goresgarriari esker egonik ere, eta emaitza osotasunean harturik txukuna zela aitorturik ere, ez zuen Etxalderen itzulpenak gogobetetzen:

Auzi honetan, nik uste, Barojak hartu ditu kalterik larrienak. Ez behin ere Etxaidek iruzur egin diolako: ez ditu haren esanak, erraztasuna dela eta, itzulinguruka aldatzen. Bada, ordea, Barojazaleek maite duten zerbait, gogoetak, hitzak eta esaerak baino barrenago datzan zerbait (lurrin arina bezain iheskorra, egia), eta zerbait hori, dena den, ez da beti ageri itzulpenearan. Euskaraz ari zaigun Baroja horrek Jon Etxaide berberaren boza du maiz xamar (ib).

[165] Aip. lib. 128-129 orr.

"Euskal itzulpenaren historia laburra"-ean honela balioztatu du X.

Mendiguren Bereziartuak donostiarraren itzulpen lantegia:

Bere garaiko beste itzultzaile batzuen ildotik, Etxaidek zentuzko itzulpena landu zuen bere lehen urteetako itzulpenetan baina euskal prosa malgutu eta modernotzen urrats nabariak eginez. Azken hamarkadetan, bere adineko ia inork ez bezala, euskararen bilakabideari hurbiletik jarraitu izan zaio, eta azken aldian euskara batua bere lanetan erabili ezezik, aurretik egindako zenbait itzulpen berrikusi eta eguneratu ere egin ditu¹⁶⁶.

5.2. EUZKO-GOGOA-N KONTAKIZUN ITZULIAK

EUSKARATZAILEA	EGILEA	OBRA	URTEA
Mirande, Jon	E.A. Poe	<i>Ixiltze</i>	1951
	E.A. Poe	<i>Amontillado upela</i>	1952
	F. Kafka	<i>Legearen aitzinean</i>	1954
	S. O'Neill	<i>Bi fraideak</i>	1956
	B. Manciét	<i>Burua</i>	1957
Zaitegi, Jokin	Pío Baroja	<i>Angelus</i>	1952
		<i>Mari beltza</i>	1952
Insausti, Jesus	W. Saroyan	<i>Zaldi zuriaren edestia</i>	1952
		<i>Handford'erako ibillaldia</i>	1952
		<i>Ibillaldietako oharrak</i>	1954
		<i>Antziñako maitasun edestia</i>	1955
	S. Lagerlof	<i>Gau donea</i>	1954
Mokoroa, J. M.	J. Stern	<i>Meskazarra</i>	1955
	A. Campion	<i>Erraondoko danbolinteroa</i>	1952
	A. Campion	<i>Itzaltzuko klobaria</i>	1954
Sorarrain, Antonio	Pío Baroja	<i>Altzateko jauna</i>	1955
Iturriotz, Antonio	Petronio	<i>Efeso'ko Anderaurena</i>	1956
Arutza, Mikel	Ezezaguna	<i>Milla ta bat gauetako ipuiak</i>	1956
G. Larrañaga	Pío Baroja	<i>Tellagorri</i>	1957
Etxaniz, Nemesio	H. Sienkiewicz	<i>Ianko ereslari</i>	1957
Oiartzabal, Martin	J. Maistre	<i>Aosta'ko Legenarduna</i>	1959
Zinkunegi, Joseba	J. Manduit	<i>Kozko-Muñoa</i>	1958
Juaristi, Migel	O. Wilde	<i>Adiskide zintzoa</i>	1959
Mujika, Luis Maria	C. Collodi	<i>Pinotxo'ren biurrikeriak</i>	1959

[166] MENDIGUREN BEREZIARTUA, X.: Elkar, Donostia, 1995, 148 or.

5.3. EGAN-EN KONTAKIZUN ITZULIAK

EUSKARATZAILEA	EGILEA	OBRA	URTEA
El(e)izalde	O. Wilde	<i>Erraldoi berekoia</i>	1954
	A. Txejov	<i>Guraso zintzoa</i>	1956
N. Etxaniz	P. Mérimée	<i>Mateo Falcone</i>	1955
Txillardegi	A. Daudet	<i>A. Gaucher'en mixtela</i>	1956
Ayalde	Plo Baroja	<i>Mari Beltxa</i>	1956
J. Mirande	H.H. Munro "saki"	<i>Ipuin kondatzaillea</i>	1956
	H.H. Munro "saki"	<i>Leiho irikia</i>	1960
		<i>Humore beltzaren adibideak</i>	1960
M. Lekuona	M. Twain	<i>Bizirik dago, ala il zan</i>	1957
	B. Marschall	<i>Aita Smith eta andereño</i>	1958
		<i>komunista</i>	
Dunixi	P. Mérimée	<i>Le voleur bienfaisant</i>	1957
Jose Antonio Loidi	J. A. Zunzunegui	<i>Itxasoa...!</i>	1957

Gorago paratu ditugun taulei begiratu ematea aski da konturatzeko *Euzko-Gogoa*-k bezala *Egan*-ek ere tarte polita eskaini zieten kontakizun itzuliei J. Zaitegik zuzendutakoan Mitxelena-Irigarai-Arruek zuzentzen zutenaren aldean halako bi. Haatik, Donostiakoan ere, 1954an "Kontu kontari" saila zabaldu zutenetik, alde-aldera aleoro kontakizunen bat edo bi, asmatuak edo itzuliak.

Liburuak, alemanetik itzuli zen lehena izan ezik, gaztelaniatik itzuli ziren, eta aldizkarietan argitaratutako testu laburragoel doakienez, segur aski, jatorri hizkuntza askotarikoa izan arren, gutxiz gehienak gaztelaniatik itzuliko ziren. Nolanahi ere, autore sorta aski zabala eta askotarikoa osatzen dute, 50eko hamarkadan ere itzulpenari garrantzia eman zitzaioala aski argi adierazten duena.

5.4. ITZULPENAK

Liburu euskarrian, gai erlijiosodun idatziak itzuli ziren. Nabarmenenak Orixeren *Agustin Gurenaren Aitorkizunak* eta A. Olabideren *Itun zar eta berria*.

Bingen Ametzagak *Euzko-Gogoa*-n: "PLINIO GAZTEA: *Plinio gaztearen idazkiak* (zatitxo bat)" (11-12), 1951; eta M.T. KIKERO

(ZIZERON): "Adiskidetasuna", 1952, (3-4), (5-6), (7-8); eta 1954, (1-2).

Hona liburu itzuliak taulan:

URTEA	IDAZLEA/ITZULTZAILEA	SAIAKERA
1950	Orixe	Urte guziko Meza-Bezperak
1952	Arantzazu'ko Frantziskotarrak M.M. Arami/ D. Irigoye	Kristau-bizitzako Olturak Bizil
1955	Bondallaz/ N. Etxaniz L. Villasante	Itun Zarreko kondaira I. Gol-Argi, Ars-ko Erretore Santuaren Erakusaldiak
1956	Orixe Jagoba Onaindia Bondallaz/ N. Etxaniz F.Sales/ F.Iraeta	Agustin Gurenaren Aitor-kizunak. Gol-Zale (Otoitzak, Kristoren Antz Bidea, Erakaspenak) Itun Zarreko Kondaira II Jaungoiko-zale izateko Bidea (I laurdena)
1957	L. Egia	Oraingo Aste Santua
1958	E. Olabide A.Mancisidor L. Chérancé/ B. Larraul	Itun zar eta berria Santu bizitzak, egunean egunekoa. Lenengo xorta: Ilbeltza, Otsaila, Epailla, Joraila. Kortona'ko Margarita Deunaren Bizitza

6. Kapituluaren bibliografia

- AGIRRE, D.: *Kresala*, Arantzazuko frantziskotar argitaldaria, 4. edizioa, 1967.
- AGIRRE, J.: *Hitza hitz (Txillardegirekin solasean)*, Elkar, Donostia, 1996.
- AKESOLO, L. eta ONAINDIA, S.: "Estonbaren omenez", in *Zer*, (azaroa), 1982.
- ALDEKOA, I.: "Nobela generoaren abusua" in *Berria*, 2007-07-18.
- ALDEKOA, I.: "Txillardegi: Leturiaren egunkari ezkutua" in *Euskera*-LII, (2), 2007.
- AMETZAGA, B.: *Platero ta blok*, Florensa & Lafon, Montevideo, 1953.
- ANABITARTE, A.: *Poli*, Itxaropena, Zarautz, 1958.
- APALATEGI, Ur: "Antton eta Leturia (edo literaturtasunarekin kuku-gordeka denbora historikoaren oihanean)" in *Euskera*, LII, 2007.
- ARBELBIDE, X.: *Marie Jeanne Minaberry (1926)*, Bidegileak, Eusko Jaurialtza, Gasteiz, 1998.

- ARESTI, G.: *Gabriel Arestiren literatur lanak 6*, Susa, Zarautz, 1986.
- ARESTI, G.: *Arestiren literatur lanak 7*, Susa, Zarautz, 1986.
- ARESTI, G.: *Ipuinak*, X. Monasterioren arg., Ikeder, Bilbo, 2007.
- ARIZTIA, M.: *Amattoren uzta (La moisson de grand'mère)*, Elkar, 1982, 4. or.
- AROZENA, A.: "Aralar'ko artzala" in *Euzko-Gogoa*, (7-8), 1957.
- AROZENA, A.: "Ba'noa" in *Egan*, (12), 1960.
- ARRIZABALAGA, N.: "Txillardegí nobelagile" in *Jakin* (114), 1999.
- ATXAGA, M.: *Euskal emakume idazleak (1908-1936)*, Bidegileak, Eusko Jauraritza, Gasteiz, 1997.
- AZURMENDI, J.: "Jainkoaren billa" in *Jakin* (5), 1965.
- AZURMENDI, J.: *Mirande eta kristautasuna*, Aurrezki Kutxa Probintziala, Donostia, 1978.
- AZURMENDI, J.: "Izatearen sustraiak" in *Schopenhauer, Nietzsche, Spengler MIRANDÉren pentsamenduan*, Susa, Zarautz, 1989.
- AZURMENDI, J.: "Arestiren tintazko bataioaz" in *Jakin* (62), 1991.
- AZURMENDI, J.: "Kierkegaard-en "egunkari ezkutua"" in *Txillardegí lagun-giroan*, Udako Euskal Unibertsitatea, Bilbo, 2000.
- AZURMENDI, J.: "Hizkuntz ereduaren eztabaida (Jakinlarien bilerak)" in *Jakin*, (158), 2007, 77-120 orr.
- AZURMENDI, M.: "Txoria" in *Euskal nortasunaren animaliak*, Baroja, Donostia, 1987.
- BERASALUZE, S. *Pipo, konejutxu artoa. Nini, konejutxu argia*, Arantzazu, u.g., 1957.
- BASTARRIKA, I.: "Txillardegí jaunari" in *Jakin* (5), 1959.
- BIGURI, K., LAKARRA, J. eta URGELL, B.: *Euskal baladak: antologia eta azterketa*, 2. liburukia, Hordago, Donostia, 1983.
- BILBAO, Felix: *Ipuin barreka*, E.F.A. 1. argitalpena, Arantzazu, 1959.
- BORDA, I.: "Oraindik ere Haur besoetakoak-z" in *Hegats*, (12), 2004"
- BUSTINTZA, E. *Mañarikua*: "Eriotzaren sagarra" in *Gernika*, 14, 1951.
- BUSTITZA, E. *Mañarikua*: "Eiztaria ta deabrua" in *Gernika*, 15, 1951.
- CALLEJA, Seve: *Haur literatura euskaraz*, Labayru, Bilbao, 1994.
- CAMINO, I.: "Arranegi" in *Argia*, 1982-12-26.
- CASENAVE, J.: "Leturiaren egunkari ezkutua(1957): haustura bat euskal narratiban?" in *Euskera-LII*, (2), 2007.
- CHEVALIER, Jean eta GHEERBRANT, Alain: *Diccionario de los símbolos*, Edit. Herder, Barcelona, 1991.
- CELLERO, J.: "Basque Detectives: Alive and Kicking" in *Center for Basque Studies Newsletter*, (62), Fall, 2000.

- CILLERO, J.: "Amabost egun Urgain'en (1955) eta eleberrigintza poliziakoa-
ren hastapenak" in *Euskera*-LII, (2), 2007, 611 orr.
- C.E Kattalin ezizenez: "Kattalinen gogoetak" in *Herria*, 1955-05-26.
- DUMY-PÉTRÉ, P. *Piarres Heguitoa*: "Donibane Garaziko laminak" in *Gure Herria*, 1958, 283-286 orr..
- DUMY-PÉTRÉ, P. *Piarres Heguitoa*: "Eiharaberriko zubi zaharra" in *Gure Herria*, 1958, 375-378 orr.
- DUMY-PÉTRÉ, P. *Piarres Heguitoa*: "Ezterenzubiko arima herratia " eta "Astoa eta zerria" in *Gure Herria*, 1959. 78-80 orr.
- DUMY-PÉTRÉ, P.: *Xirula mirula*, Eusko press, 1996.
- EGIA, G.: *Agustin Anabitarte (1891-1981)*, Bidegileak, Eusko Jauriaritza, Gasteiz, 2006.
- EIZAGIRRE, J.: *Ekaltzpean*, Editorial Vasca Ekin, Buenos Aires, 1948.
- ENBEITA, K.: "Ipuin-barreka" in *Yakin*, (10), 1959.
- ERKIAGA, E.: *Arranegi*, Itxaropena, Zarautz, 1958.
- ERKIAGA, E.: *Araibar Zalduna*, saritua. Euskaltzaindiaren Domingo Agirre ele-
berrri saria, in *Euskera*, (4), 1959.
- ERKIAGA, E.: "Zein ote zan...zera?" in *Euzko-Gogoa*, (1-2), 1959.
- ERKIAGA, E.: *Araibar zalduna*, Itxaropena, Zarautz, 1962.
- ERKIAGA, E.: *Arranegi*, I. Sarrugarteren arg., Labayru, Bilbao, 1993.
- ERKIAGA, E.: *Berbalauaren kulunkan (prosa-lanak) I eta II*, A. Urrutiaren arg.,
Labayru, Bilbao, 2002.
- ESTONBA, J.M: *Izartxo*, Itxaropena, Zarautz, 1959.
- ESTONBA, J.M.: *Enciclopedia General Ilustrada. Literatura IV, Auñamendi*,
Donostia, 1974.
- ETCHEPARE, J.: "Itsas hegiz-hegi edo Teatro solas eta bertze" in *Herria*,
1959-04-23.
- ETCHEPARE, J.: *Mendekoste gereziak*, Inazio Mujika Iraolaren arg., Erein,
1991.
- ETCHEPARE, J.: *Iturraldea*, P. Ainzarten arg., Erroteta & Hiru Hego, EU,
2009.
- ETXAIDE, J.: *Purra-purra*, Itxaropena, Zarautz, 1953.
- ETXAIDE, J.: *Joanak-joan*, Itxaropena, Zarautz, 1955. Bigarren argitalpena,
Gipuzkoako Aurrezki Kutxa Probintziala, Donostia, 1980.
- ETXAIDE, J. *Uarrain*: "Euskal eresi zaarrak" in *Euzko-Gogoa*, (7-8), 1956
- ETXAIDE, J. *Uarrain*: "Euskal eresi zaarrak. Iarraipena" in *Euzko-Gogoa*, (9-
10), 1956.
- ETXAIDE, J.: *Pernando plaentziatarra*, Itxaropena, Zarautz, 1957.

- ETXAIDE, J.: *Itxasoa laño dago*, Kuliska sorta 29-30, Itxaropena, Zarautz, 1959.
- ETXAIDE, J.: *Etxaun'en bertsoak gipuzkeraz (Jon Miranderen lankidetasunez)*, Itxaropena, Zarautz, 1969, 12-13 orr.
- ETXANIZ ERLE, X.: *Euskal Haur eta Gazte Literaturaren Historia*, EHU, Gasteiz, 1997.
- ETXANIZ, N.: "Leturiaren egunkari ezkutua" in "Euzko-Gogoa" (5-6), 1957.
- ETXANIZ, N.: "Lurrak min du" in *Zeruko Argia*, 1966-04-24.
- GARATE, G.: *Atzerriko eta Euskal Herriko Polizia Eleberria*, Elkarlanean, Donostia, 2000
- FORSTER, E.M.: *Aspectos de la novela*, Debate, Madrid, 1995.
- GANDIAGA, B.: *Bitoriano Gandiaga*, Elorri, Arantzazu argitaldaria, 2. edizioa, 1989.
- GARMENDIA, E.: "Jon Etxaide: garai ilunetan idazle" in *Zeruko Argia* (827), 1979ko apirila.
- GARMENDIA, J. Zeleta: "Etxalderen Fernando Plaentxiarra", in *Euzko-Gogoa*, (11-12), 1956.
- GARMENDIA, J. Zeleta: "Idazle gizatxarra ta..." in *Euzko-Gogoa*, (3-4), 1957.
- GARZIA, J.: "Lafontaine euskaraz: alegia, ez duzula iturri beretik ere birritan ur bera edanen" in *Senez*, (20), 1998.
- GARZIA, J.: *Hamlet: Danimarkako printzea*, Ibaizabal, Bilbo, 2002.
- GAZTAÑAZPI, I.: "Krisi ezkutukoaren egunkari agerikoa" in *Berria*, 2007-07-19.
- IBINAGABEITIA, A.: "Leturiaren egunkari ezkutua" in *Euzko-Gogoa* (5-6), 1957.
- INTXAUSTI, J. "Antonio Sorarrainen biografia laburra" in *Euskal Herriko lanbide-heziketa*, Langintza eskola, Zarautz, 1995.
- INTXAUSTI, J. eta UNZURRUNZAGA, I.: *Gure Herriko frantziskotarrak*, Arantzazu, Oñati, 2002.
- IRATCHET, Jean Pierre: *Antton*, P. Urkizuren edizioa, Etor, Donostia, 1990.
- IRAZUSTA, Jon Andoni: *Joanixio*, G. Garateren edizioa, Klasikoak 46, Sendoa, Donostia, 1991.
- IRIGARAI, A.: "Sarrera" in LOIDI, J. A.: *Amabost egun Urgain'en*, Itxaropena, Zarautz, 1955.
- IRIGARAI, A.: *Euskalerriko ipuiñak*, (Cuentos populares vascos), Itxaropena, Zarautz, 1957.
- ITURRALDE, J.M.: *Jon Andoni Irazusta (1884-1952)*, Bidegileak 30. sorta, Eusko Jaurjaritza, Gasteiz, 2003.

- ITURRIA, J., BERASALUZE, S. eta UNZURRUNZAGA, I. *Itunbe ezinez: Bide izkutua*, Kuliska sorta 15-16, Itxaropena, Zarautz, 1956.
- ITURRIAGA, Agustin.: *Erbia eta igelak in Ipuiak Auspoa*, (71-72), 1967.
- JAKA-KORTAJARENA, Tx.: *Eleberria*, in *Euzko-Gogoa*, (5-12), 1955.
- JAUREGI, L. *Jautarkol: Ipuiak*, A. Irigaraiaren arg., Kuliska sorta 4.a, Itxaropena, Zarautz, 2. argitalpena, 1953.
- KORTAZAR, J.: *Eusebio Erkiaga*, Bidegileak, Eusko Jauriaritza, 1997.
- KORTAZAR, J.: *Euskal literatura XX. mendean*, Prames, Zaragoza, 2000.
- KALTZAKORTA, X.: *Errose Bustintza (1899-1953)*, Bidegileak, Eusko Jauriaritza, Gasteiz, 1999.
- LABAIEN, A.M. *Aspaldiko: "Purra-purral!"* in *Euzko-Gogoa* (3-4), 1954.
- LAFITTE, P. *Petri MARKA: La Légende d'amour et de mort du roi Sanche de Navarre: Santcho Azkarra, "Herria"*, Bayonne, 1954.
- LAFITTE, P.: "Liburu berri (J. Etxalderen Joanak-Joan)" in *Herria*, 1955-10-13.
- LAFITTE, P.: *Euskal literaturaz*, Patri Urkizuren arg., Klasikoak 35, Erein, Donostia, 1990.
- LARZABAL, P. *Kostatarra: "Beñaten gogoetak"* in *Gure Herria*, 1957, 178-183 orr.
- LARZABAL, P. (sinadura gabea. Segur aski P. Larzabalena): "LIBURU BERRI: Leturiaren egunkari ezkutua" in *Herria*, 1960-06-09.
- LEKUONA, M.: "Kattalin'en gogoetak. P. Arradon", in *Egan* (1), 1956.
- LEKUONA, M.: "Euskalerriko Ipuiñak" in *Egan*, (5-6), 1957.
- LEON, LEON, *Berrizarte: "Igelak errege galdeka"* in *Gure Herria*, 1958, 173-174 orr.
- LEON, LEON, *Berrizarte: "Azeri zaharra"* in *Gure Herria*, 1960, 122-123 orr.
- LEON, LEON, *Berrizarte: "Aita chaharra eta lau semeak"* in *Gure Herria*, 1960, 255-256 orr.
- LEON, LEON, *Berrizarte: "Artzalna eta Itsasoa"* in *Gure Herria*, 1960, 281-282 orr.
- LHANDE, P.: "Le barde Etchahoun" in *Gure Herria*, 1923, 420-430 orr.; 492-496 orr.; eta 534-542 orr.
- LOIDI, J. A.: *Amabost egun Urgain'en*, Itxaropena, Zarautz, 1955.
- LOIDI, J.A.: *Amabost egun Urgainen*, Erein, Donostia, 9. argitalpena, 1993.
- MARIN, J.: *Buda o la negación del mundo*, Colección Austral, Ed. Espasa-Calpe, 1954.
- MENDIGUREN BEREZIARTUA, X.: *Euskal itzulpenaren historia laburra*, Elkar, Donostia, 1995.

- MIELGO, R.: *Eusebio Erkiagaren gerraosteko elaberrigintza (1958-1964)*, Labayru, Bilbo, 1995.
- MINABERRY, M.: "Hiru adichkideak" in *Gure Herria*, (7), 1958, 57-58 orr.
- MINABERRY, M. *Dena den: "Choria eta sugea, eta Lupien bisita"*, in *Gure Herria*, 1958, 347-350 orr.
- MINABERRY, M.: *Mari Gorri*, Gure Herria edizioak, 1961.
- MINABERRY, M.: *Itchulingo anderea*, Goiztiri, 1963.
- MIRANDE, J.: *Haur besoetakoa*, G. Arestiren arg., Kriselu-Lur, Donostia, 1970.
- MIRANDE, J.: *Jon Miranderen idazlan hautatuak*, Tx. Peillenen arg., Gero, Bilbo, 1976.
- MIRANDE, J.: *Gauaz parke batean (ipuin izugarriak)*, P. Urkizuren arg., Elkar, Donostia, 1984.
- MITXELENA, K.: "Arranegi" in *Egan*, (1-2), 1958,
- MITXELENA, K.: "Gabriel Aresti eta Egan" in *Ipuinak*, CAP, Donostia, 1979, 12-16 orr., edo *Gabriel Arestiren literatur lanak 6*, Susa, Zarautz, 1986.
- MITXELENA, K.: *Historia de la literatura vasca*, Erein, Donostia, 2. argitalpena, 1988.
- MITXELENA, K.: *Euskal idazlan guztiak II. Liburuak I, Klasikoak 22*, Etor, Zarautz, 1988.
- NARBAITZ, P. P. *Arradoy: Kattalinen gogoetak*, Balona, 1955.
- NARBAITZ, P. P. *Arradoy: Kattalinen gogoetak*, Elkarlanean, Donostia, 1999.
- ONAINDIA, S.: *Euskal literatura VI*, Etor, Donostia, 1990.
- ORIXE: "Peru Leartza'ko" in *Yakin*, I gehigarria, (5-6), 1960.
- OTEGI, Karlos: *Pertsonaia euskal nobelagintzan*, Gero, Bilbao, 1976.
- OTEGI, K.: "Leturiaren uda ezkutua" in *Euskera-LII*, (2), 2007.
- PEILLEN, Tx. *Andoze'ko Txomin: "Pinnokio eta aizea"* in *Euzko-Gogoa*, (9-10), 1956.
- PEILLEN, Tx.: "Jondone Denuxi" in *Egan*, (1-4), 1959.
- PEILLEN, Tx.: "Philemon ta Bauzis", in *Egan*, (5-6), 1959.
- PEILLEN, Tx.: "Maha Bharata'ko ipuin bat" in *Egan*, (1-2), 1960.
- PEILLEN, Tx.: "Kalaa gaineko aizea" in *Egan*, (3-6), 1960.
- PEILLEN, Tx.: "Beltzen Erriak" in *Egan*, (3-6), 1960.
- PEILLEN, Tx.: "Leturiaren egunkari ezkutua" in *Elgar*, 1958 urria, 100. alea.
- PEILLEN, Tx.: *Aldjezairia askatuta*, Hordago-Lur, Donostia, 1982.
- PEILLEN, Tx.: *Allande Elixagarai liglarraren ixtorioak (parre ipuinak)*, Aramburu editorea, Donostia, 1985.

- PEILLEN, Tx.: *Paristar euskaldun bat (Ni...neu)*, Kriselu, Antropologiaren euskal bilduma, Donostia, 1987.
- PEILLEN, Tx.: "Euskaldun maiteok, agur!" in *Euskera XXXIV* (2), 2. aldia, 1989.
- PEILLEN, Tx.: "Jon Miranderen ordenua bere lekuan" in *Jakin* (106), 1998.
- PERURENA, P.: "Txantxangorria: kristau herri melenga honen sinbolo garbia" in *Porrot 4/Kontra*, (otsaila), 1990.
- RABELLI, A.: *Bizkaiko euskal idazleen lpuingintza modernoa*, Labayru-BBK, Bilbao, 2005.
- RETOLAZA, I.: "Leturiaren egunkari ezkutua: gizon eta emakume irudiak" in *Euskera-LII*, (2), 2007.
- ROJO, J.: *Jon Etxaide eta nobela historikoa: nobela genero honen emaitzak eta mugak, 50eko hamarkadako euskal idazle baten literatur ibilbidean*. EHUko Gasteizko Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak saillean aurkeztua 2004an. Tesi zuzendaria: J. Kortazar. Argitaragabea.
- ROJO, Javier: "Yon Etxalderen eleberri historikoak: Alos-torrea (1950) eta Joanak-Joan (1955)" in *Euskera LII*, 2007, 2.
- SALABERRI, P.: *Jose Mari Satrustegi (1930-2003)*, Bidegileak, Eusko Jaurlaritza, 2004.
- SAN MARTIN, J.: "Eritzi baten eritzia" in *Euzko-Gogoa*, (1-2), 1957.
- SAN MARTIN, J.: *Zirikadak (ipuin barregarridun liburua)*, Itxaropena, Zarautz, 1960.
- SAN MARTIN, J.: "Nobelarentzako oiñarri batzuek" in *Jakin*, (17), 1964.
- SAN MARTIN, J.: *Augustin Anabitarteren idaz lanak*, Aurrezki Kutxa Probinziala, Donostia, 1986.
- SARASOLA, I.: *Txillardegi eta Saizarbitoriaren nobelagintza*, Kriselu, Donostia, 1975.
- SARASOLA, I.: "Gabriel Aresti Ipuinlari" in ARESTI, G.: *Ipuinak*, CAP, Donostia, 1979.
- SATRUSTEGI, J.M.: "Esneketaria" in *Egan*, (1-4), 1959, 31-34 orr.
- SATRUSTEGI, J.M.: "Axei belarri-motza" in *Egan* (1-2), 1960.
- SATRUSTEGI, J.M.: "Ipuin miresgarrien mezu ezkutua" in *Hizpide*, in *Behinola*, (azaroa), 2002.
- SATRUSTEGI, J.M.: "Ligiko zubia" (<http://www.galtzagorri.org/behinola/dokumentuak/075.pdf>) (2009-12-30).
- SORRARAIN, A.: "Arturo Kanpionen Itzaltzuko koblarria" in *Elezarrak*. Arrautza Amets, Itxaropena, Zarautz, 1955.
- SORRARAIN, A.: *Santa Maria Goretti: bere bizitza*, Arantzazu Argitaldaria, Arantzazu-Oñate, 1951.

- SORRARAIN, A.: *Lili txuria odoletan*, Arantzazu Argitaldaria, Arantzazu-Oñate, 1955.
- SORRARAIN, A.: "Lili zuria" in *Euzko-Gogoa*, (7-8), 1956.
- SORRARAIN, A.: "Urzain, Zillarrezko Azeria" in *Euzko-Gogoa*, (1-2), 1958.
- SUDUPE, P.: "Literatur euskarari buruzko gogoetak bere testuinguruan" in *Egan* (2), 1996.
- TOLEDO, A.M.: *Domingo Agirre: euskal eleberraren sorrera*, Bizkaiko Foru Aldundia, Bilbo, 1989.
- TOLEDO, Ana: "EUSKAL ELEBERRIA (1914-1945): dardararen epizentrotik urrun" in *Oihenart* 14, 1997.
- TXILLARDEGI: "Unamuno eragille" in *Egan*, (3-4), 1957.
- TXILLARDEGI: "Orangutanen ugartea" in *Egan*, (5-6), 1957.
- TXILLARDEGI: *Leturiaren egunkari ezkutua*, Itxaropena, Zarautz, 1957.
- TXILLARDEGI: "Piarres gaxoaren pasadizuak" in *Egan*, (3-6), 1958.
- TXILLARDEGI: *Peru Leartzako*, Itxaropena, Zarautz, 1960.
- TXILLARDEGI: "Gogaide ez, baiña bai adiskide (Orixe jaunari, begiramenduz eta adiskide antzera)" in *Jakin*, (14), 1961.
- TXILLARDEGI: "Etxepare il da", *Tierra Vasca*, (urtarrila), Buenos Aires, 1962.
- TXILLARDEGI: *Leturiaren egunkari ezkutua*, Elkar, Donostia, 2. edizioa, 1983.
- TXILLARDEGI: *Peru Leartzako*, Elkar, Donostia, 2. edizioa, 1983.
- TXILLARDEGI: *Kosmodromoa (Ipuin bilduma)*, Haranburu, Donostia, 1984.
- TXILLARDEGI: *Euskal Herria helburu*, Txalaparta, Tafalla, 1994.
- TXILLARDEGI: "Buda" in *Larrun* 113 in *Argia* (2104). 2007-09-30.
- URRETA, M.A.: Jose Luis Muñozerro-ren *Lartaun eguzki-semea*, Kuliska sorta 39-40, Itxaropena, Zarautz, 1960.
- VILLASANTE, L.: "Leturia-ren Egunkari Ezkutua" in *Egan* (5-6), 1957.
- VILLASANTE, L.: "Munduaren egokitasuna" I in *Egan*, (1-2), 1958,
- VILLASANTE, L.: "Munduaren egokitasuna" II in *Egan* (3-6), 1958.
- VILLASANTE, L.: NARBAITZ, P. *Arradoy: Kataliñen gogoetak (Aita Luis Villasante frantziskotarrak gipuzkoako euskeraz jarriak)*, Arantzazuko Frantziskotar Argitaldaria, Arantzazu, 2. edizioa, 1966.
- XARRITON, P.: "Pierre Duny-Pétré" in *Euskera*, L, (2), 2005.
- XARRITON, P.: *Pierre Narbaitz (1910-1984)*, Bidegileak, Eusko Jauriaritza, 2001.
- ZABALA, J. L.: "Txillardegil Leturiaren sorlekura itzuli da (eta 3)" in *Berria* 2006-10-29.
- ZAITEGI, J.: "Kattalinen gogoetak (P. Arradoy)" in *Euzko-Gogoa*, (1-2), 1956.

